

CUMHURİYETİN İLK DÖNEMİNDE GELENEKSEL BİR ÜRÜN: KASTAMONU KENDİRİNİN (KENEVİR) TARİHSEL GELİŞİMİ (1923-1950)

A TRADITIONAL CROP IN THE FIRST YEARS OF THE REPUBLICAN PERIOD: A HISTORICAL DEVELOPMENT OF KASTAMONU CANNABIS (1923-1950)

Okan CEYLAN*

Geliş Tarihi/Received:24.02.2021

Kabul Tarihi/Accepted:24.03.2021

CEYLAN, Okan, (2021), "Cumhuriyetin İlk Döneminde Geleneksel Bir Ürün: Kastamonu Kendirinin (Kenevir) Tarihsel Gelişimi (1923-1950)", Belgi Dergisi, S.22, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2021/II, ss. 195-218.

Öz

Kendir, lif bitkileri, endüstri bitkileri ve tıbbi aromatik bitkileri grubundadır. Kastamonu, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye’de en çok kendir üretiminin olduğu ildir. Kastamonu ilinin coğrafi şartları kendir üretimi için oldukça uygundur. Ancak, 1950 yılına kadar Kastamonu’da kendirin ekiminden hasadına ve işlenmesine kadar oldukça iptidai bir üretim tarzı vardı. Kastamonu’daki tarımın ilkel ve geleneksel özelliklerinden dolayı kendir üretim potansiyeli düşük düzeydedir. Kastamonu’da kendir küçük aile işletmeleri tarafından hane halkının ortak emeği ile üretilen bir tarım ürünüdür. Ancak bu ürün geleneksel köy sanatı olmaktan ve el dokuma tezgâhlarında dokunmaktan öte gidememiştir. Bu yüzden kendir katma değerli bir üretimden mahrum kalmıştır. Kastamonu’da üretilen kendirin pazar yeri Kastamonu, Germeç ve Taşköprü’dür. Kastamonu kendir lifi çok kaliteliydi. Bu yüzden 1946 yılında Taşköprü Kendir Sanayi kuruldu. Hatta kuruluşunda hammadde, enerji ve ulaşım sıkıntılarının olmayacağı da düşünülmüştür. Ancak, bölge halkının yetersiz sermayesi ve nakliyat sıkıntıları yüzünden fabrika kapasitesinin altında çalışmıştır. Bu durum kendir üretimi ve işlenmesinin modern tekniklerle yapılmasını engellemiştir. Hatta Taşköprü Kendir Sanayi devletçilik politikaları kapsamında kendir ürünlerinin üretimi açısından önemli bir girişimcilik kabul edilse de uzun ömürlü olmamıştır. Hatta bu çalışma Kastamonu ilindeki kendir tarımı özelinde ve kendirin endüstrileşme sürecinde Türkiye’nin siyasi, iktisadi ve toplumsal yapısını da yansıtmaktadır. Diğer bir ifade ile 1930’larda Türkiye’nin kırsal alanlarını, toplumu ve sanayileşme dinamiklerini incelemektedir. Bu çalışma Kastamonu’daki kendir üretiminin ve endüstrileşmesini uluslararası ilişkiler açısından da ele almaktadır. Bu bağlamda hem Birinci Sanayi Devrimi’nin hem de Birinci Dünya Savaşı’nın kendir üretimindeki olumsuz etkileri üzerinde durmaktadır. Sonuç olarak, Kastamonu kendiri ulusal ve uluslararası pazarlara yönelik bir meta olamamıştır. Bu ürün Kastamonu’daki yerel pazarlarla sınırlı kalmıştır.

Anhtar Kelimeler: *Kastamonu, Lif Bitkileri, Taşköprü Kendir Sanayi, Kendir.*

*Dr. Öğr. Gör., Ege Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İzmir, okan.ceylan@ege.edu.tr, (<https://orcid.org/0000 0001 6867 6726>).

Abstract

Cannabis is in the groups of fiber plants, cash crops and medicinal -aromatic plants. Kastamonu is the province where there had been the highest levels of cannabis production in the first years of the Republic of Turkey. The geographical conditions of Kastamonu are quite suitable for cannabis production. However, from the cultivation of cannabis to the harvest, and processing of cannabis, there had been quite primarily modes of production until 1950. Due to the primary and traditional characteristics of the agriculture in Kastamonu, cannabis production capacity was at low level. Cannabis was an agricultural product that had been produced by small sized family business through the common labor of household. However, the crop could not be more than traditional village art and having been weaved in hand loom. Thus, cannabis lacked a value-added production. The marketplaces of the cannabis produced in Kastamonu are Kastamonu, Germeç, and Taşköprü. The hemp fiber of Kastamonu was very qualified. Thus, Taşköprü Cannabis Industry was founded in 1946. Furthermore, it was thought that there would not be the problems of raw material, energy, and transportation in the foundation of the plant. However, since there had been an insufficient capital of the local people and transportation problems, the plant worked under the capacity. This situation prevented the production and the processing of cannabis by means of modern techniques. Furthermore, although Taşköprü Cannabis Industry was accepted as an important enterprise within the scope of statism to produce hemp products, it could not be long lived. Furthermore, this study reflects the political, economic, and social structure of Turkey specific to the cannabis farming, and the industrialization process of cannabis in Kastamonu province. In other words, it examines the rural areas, the society, and the industrialization dynamics of Turkey in the 1930s. This study also deals with the cannabis production and the industrialization in Kastamonu with regards to international relations. In this context, it elaborates on the negative influence of the First Industrial Revolution and the First World War in cannabis production. Consequently, Kastamonu cannabis could not be a market-oriented commodity in national and international markets. This crop was limited to the local markets of Kastamonu.

Keywords: *Kastamonu, Fiber Plants, Taşköprü Cannabis Industry, Cannabis.*

Cumhuriyetin İlk Döneminde Geleneksel Bir Ürün: Kastamonu Kendirinin (Kenevir) Tarihsel Gelişimi (1923-1950)

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1950'lere kadar olan dönemi erken Cumhuriyet dönemi ve Tek Parti Dönemi olarak tanımlamak mümkündür. Bu dönemin siyaset kültürünü 1923 yılında ilan edilen Cumhuriyetle değişime uğrasa da Tek Parti İktidarının iktisat politikalarının temeli Birinci Dünya Savaşı başlarında toplumun somut ekonomik gündemine cevap verebilecek Alman modeli bir ekonomi politiği olan Milli İktisat politikalarına dayanmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı'dan Cumhuriyete geçişte siyasi bir kesintinin ve iktisadi bir devamlılığın olduğu görülmektedir.¹ Türkiye'de 1920'lerin ekonomisinin ve planlı sanayileşmeye yönelik ilk adım 17 Şubat -4 Mart 1923 tarihleri arasında Lozan Görüşmelerine ara verildiği bir dönemde Türkiye Birinci İktisat Kongresi'nde atılmıştır. 1923-1930 arası dönem özel sektör öncülüğünde devlet destekli bir kalkınma modeli olsa da 1929 Dünya İktisadi Buhranından 1948 yılına kadarki süreç ise devlet öncülüğünde planlı bir sanayileşme dönemidir.² Ancak, 22-27 Kasım'da İstanbul Tüccar Derneği ve bazı bilimsel kuruluşların desteğiyle liberal ekonomiye geçiş sürecinde İstanbul'da düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi ve ardından uygulanan Marshall Planı liberal bir düzene işaret etmektedir.³

1930'lu yıllarda devletçilik politikaları kapsamında Türkiye'de uygulanan Beş Yıllık Sanayi Kalkınma Planları ile katma değeri yüksek pamuk, kendir ve şekerpancarı gibi sanayi bitkilerinin üretiminin artırılması ve modern tekniklerle işlenmesine yönelik faaliyetler görülmektedir. Ancak tarım tekniğinin modernleşmesi bütün mahsullerde eşit derecede olmamıştır. Bu çalışma kendirin gelenekselliği yansıtan bir tarım ürünü olduğu iddiasını taşımaktadır. Nitekim, zirai ve biyolojik özellikleriyle kendir, 1940'lardan sonra görülen ve tarımsal üretimi arttırmayı hedefleyen Yeşil Devrimin⁴ teşvik ettiği zirai ilaç ve gübre gibi yoğun girdi kullanımı gerektirmeyen bir üründür. Ayrıca, Kastamonu'da kurulan kendir endüstrisinin yöre eşrafı tarafından talep edildiği ama yöre halkının sermaye darlığı ve nakliyat sıkıntısından da kaynaklı olarak fabrika ile ilişki kurmadığı görülmektedir. Böylece 1950'ye kadar olan süreçte Kastamonu kendirinde hem potansiyelinin altında bir üretim yapılmış hem de üzerine emek sarf edilerek tam anlamıyla yeni ve çeşitli ürünlere dönüştürülemediği yani katma değer yaratılamamıştır. Dönemsel olarak Birinci Dünya Savaşı yıllarından 1950'lerin başına kadar geçen bir süreci içeren bu çalışma, günümüzde neredeyse unutulmaya yüz tutmuş kendirin Kastamonu'daki kadim tarihini, yetiştirme koşullarını, üretim sürecini, işlenip pazarlanmasını ve sınırlı oranda kısa bir süre yaşayan endüstrisini devletçilik politikası bağlamında incelemektedir.

Anadolu ve Kastamonu Özelinde Kendirinin Kısa Tarihi

Çin'de tarım kültürüne alınan kenevirin anayurdunun ise Horasan, Hazar Denizi Kuzeyi ve günümüzde bu ülke sınırları içinde bulunan Yunnan kentinin olduğuna dair değişik

1 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 163-165; Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 145.

2 T.C Kalkınma Bakanlığı, *11. Kalkınma Planı (2019-2023) İmalat Sanayi Politikaları Özel İhtisas Komisyon Raporu*, Ankara, 2018, s. 62.

3 Arda Baş, "1948 Türkiye İktisat Kongresi'nde Liberalizm Hakkında Görüşler," *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 44, 2019, s.352.

4 Peter B. R. Hazell, *The Asian Green Revolution*, IFPR Discussion Paper, International Food Policy Research Institute, Washington D.C. 2009, s. 25.

görüşler olup Anadolu'ya ve Sibirya'ya da Orta Asya'dan gelen Türk göçleri vasıtasıyla yayıldığı düşünülmektedir. Anadolu'da kendir olarak adlandırılan kenevire Sibirya'daki Türkler yitin adını vermişlerdir.⁵ Anadolu'da kendirin tohumuna çedene,⁶yaprağına ise gonca adı verilmiştir.⁷ Ayrıca, hem Arap-Fars hem de Osmanlı-Türk kültürlerinde esrarın hammaddesi olan kendire haşış denmiştir.⁸ Gemilerinde kendirden yapılmış yelken, ip, halat ve organları kullanan Romalılar bu bitkinin Anadolu'dan Avrupa'ya taşınmasını da sağlamışlardır.⁹ Buna karşın, kendirin Türklere önce de Anadolu'da bilindiğine dair bir diğer görüş ise Herodotos tarafından dile getirilmiş ve Trakların bu bitkiden elbiseler yaptıklarını belirtmiştir.¹⁰ Kendir, Hititlerin ilaçlar ürettikleri ve Friglerin de organları yaptıkları bir bitkidir.¹¹ Öyle ki çok tanrılı inanca sahip Sümerlerin inancına göre, kendir tıpkı buğday, arpa ve keten gibi tanrılar tarafından dünyaya gönderilen dört kutsal tohumdan biridir.¹²

15. ve 16. yüzyılda Osmanlı tarımında hububatın yanı sıra kendir daha çok lifinden yararlanmak amacıyla üretilmiştir.¹³ Devlet nezdinde donanmada kullanılan bu ürün halk arasında ise giysi, çadır bezi ve yorgan yapımında kullanılmıştır. Örneğin, Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettiğinde kullanılan gemi halatları kendirdir.¹⁴ Kendir lif ve tohum amacıyla imparatorluğun birçok bölgesinde yetiştirilse de 12. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Ortadoğu coğrafyasında kendirin uyuşturucu özelliği bilindiğinden Bursa, İzmit ve Musul'da esrar amacıyla üretim yapılmıştır. 17. yüzyılda Venedikli tüccarlar tarafından tütünün Anadolu'ya gelişiyle esrar kullanımında bir gerileme olsa da esrar kullanımını ne tütün ne de kanunlar tam anlamıyla önleyebilmiştir. 19. yüzyıl ortalarında Süleymaniye Darüşşifasının başhekimi İtalyan asıllı Dr. Luigi Mongeri'ye göre Osmanlı'da görülen ruh sağlığı problemlerinin nedenlerinden biri de esrar kullanımındır.¹⁵

Cumhuriyetin ilk yıllarında Kastamonu bir kendir memleketi olarak tabir edilmektedir. Ancak, Kastamonu'ya kendirin ne zaman ve nasıl geldiğine dair farklı görüşler mevcuttur. Geniş bir coğrafyada çok derin bir tarihi geçmişi bulunan kendirin Kastamonu'ya gelişi de toplumsal, iktisadi ve siyasi süreçlerin neticesinde olmuştur. Kendirin Kastamonu özelinde Anadolu'ya gelişine dair bir diğer görüş ise bu şehir üzerine çalışmaları bulunan tarihçi Ata Erdoğan'a aittir. Erdoğan, Kastamonu'ya kendirin 13. asırda yaşamış bir İslam alimi olan Abdul Fettah Veli ve yanındaki 200 kadar kişi tarafından Bağdat'tan getirildiğini

5 Erdem Ulaş, *Mucize Bitki Kenevir*, Hiper Yayınları, İstanbul, 2019, s. 28; Nuran Taşlıgil & Güven Şahin, "Türk Tarım Hayatında Kenevir Yetiştiriciliğinin Yeniden Başlaması ve Yaşanan Gelişmeler," *I. İstanbul Üniversitesi Uluslararası Coğrafya Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 2019, s. 457.

6 Taşlıgil & Şahin, a.g.m., s. 457.

7 Neşet Arslan, "Tartışmalar Işığında Kenevire Bakış," *TURKTOB*, Sayı: 28, 2018, s. 23

8 Ulaş, a.g.e., s. 31.

9 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, I. Köy ve Ziraat Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s. 167; Ali Rıza Seyfi, "Türkiye'de Kendir, Kenevir ve İplikçilik," *İstanbul Ticaret Odası Mecmuası*, S. 6, 1928, s. 372.

10 "Denizcilikte Halat," *Zaman*, 5 Temmuz 1935.

11 Taşlıgil & Şahin, a.g.m., s. 464.

12 Ayten Altıntaş, "Kenevir Tohumunun Osmanlı Tıbbındaki Yeri," *Endüstriyel Kenevir Formu I-II*, (Ed) Şükrü Karataş, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018-2019, s. 100.

13 Mehmet Öz, "Osmanlılar," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, 2007, s. 534.

14 "Çevreye Dost Mucize Bitki Kenevir," TRT Haber, 24 Aralık 2020.

15 Turhan Baytop, "Esrar," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, 1995, s. 432; Fatih Artvinli, "Pinel of İstanbul: Dr. Luigi Mongeri (1815-82) and the Birth of Modern Psychiatry in the Ottoman Empire," *History of Psychiatry* C.29, S.4, 2018, s. 424-425.

Cumhuriyetin İlk Döneminde Geleneksel Bir Ürün: Kastamonu Kendirinin (Kenevir) Tarihsel Gelişimi (1923-1950)

belirtmiştir.¹⁶ Böylece, Kastamonu civarında kendir üretimi 14 ve 15. asırlarda bölgede hüküm süren Candaroğulları döneminde çok artmıştır. Hatta, Kastamonu'da o dönemde kendir ve ürünleri ticaretinin yapıldığı Kendir ve Urgan hanlarının günümüze dek varlığını sürdürmesinden anlaşılmaktadır.¹⁷ Öyle ki Evliya Çelebi Seyahatname adlı eserinde 17. yüzyılda yoğun olarak, Kastamonu'ya yakın Canik (Samsun) sancağında askeri ihtiyaçlar dolayısıyla önemli miktarda kendir üretildiğinden ve İstanbul ve Karadeniz'in diğer tersanelerinin ip, halat ve urgan ihtiyacını karşıladığından bahsetmektedir.¹⁸ Evliya Çelebi, kendir üretiminin merkezi olarak tarif ettiği Samsun ve Kastamonu civarının halkı için de bir meslek tabiri olarak kendirciyan demiştir.¹⁹

Tarih boyunca kendirin kullanım amaçları incelendiğinde 11. yüzyılda daha çok tohumundan yağ elde etmek için üretilen bu bitkinin daha sonraları elyafı için üretildiği görülmektedir.²⁰ Örneğin, Osmanlı Devleti'nde kendir Tersane-i Amire açısından önemli bir üründür. Bu yüzden de Aydın, Ordu, Samsun ve Trabzon'un yanı sıra²¹ donanmanın ip, halat, urgan ve yelken için kendir ihtiyacı özellikle de Kastamonu ve İzmir çevresinden karşılanmıştır.²² Nitekim kendir kadar hiçbir lif bitkisi halat yapımına uygun değildir.²³ Ayrıca, 19. yüzyılda dahi dokunan tekstil ürünlerinin %80'ni kendirdendir.²⁴ Ancak 19. yüzyıl İngiltere'de gerçekleşen Birinci Sanayi Devrimi daha kolay dokunabilen pamuğu ön plana çıkartmış buharlı gemiler de yelkenlileri geride bırakmıştır.

A. Ulusal ve Uluslararası Ölçekte Kastamonu Kendiri

20. yüzyılın ilk yarısında Kastamonu ilindeki kendir üretimi uluslararası ve ulusal ölçekte yaşanan siyasi, iktisadi ve toplumsal koşullarla yakından ilintilidir. Nitekim, Birinci Dünya Savaşından önce 10.000 hektar olan kendir ekim alanları savaş başladığında önce 5000 hektara gerilese de ilerleyen süreçte artan askeri ihtiyaçlarla tekrardan 14.000 hektara yükselmiştir.²⁵ Ancak, bu yükseliş istikrarlı olmamış ve Cumhuriyetin ilanından sonra 1924 yılında 1916 hektar alanda kendir ekilmiştir.²⁶ Neticede, Birinci Dünya Savaşı sonrasında keten ve kendir gibi lif bitkilerinin pamuk ekim alanları karşısında azaldığı görülmektedir. Bu durum, artan hububat ekim alanlarının yanı sıra keten ve kendirdeki dış pazarların kaybolmasıyla düşen ihracat²⁷ fenni üretim konusunda bilgisizlik, sermaye darlığı ve

16 Ata Erdoğan & Mehmet Tekeci, "Kenevir (Kendir) ve Kastamonu," *Çanakkale Türküsü*, 18 Ocak 2019.

17 Deniz Akpınar ve Ahmet Nizamoglu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kenevir Üretimi," *Turkish Studies- Social Sciences*, C. 14, 2019, s. 1229.

18 Osman Köse, "XVIII Yüzyılda Çarşamba," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4, S. 19, 2011, s. 170-171.

19 İrfan Özfatura, "Cilalı Kenevir Devri," *Türkiye Gazetesi*, 23 Ocak 2019.

20 Talat Mümtaz Yaman, "Kastamonu Kendirleri," *Ulus*, 13 Mayıs 1935; "Kendircilik," *Son Posta*, 24 Ocak 1938; Ulaş, a.g.e., s. 28.

21 Akpınar & Nizamoglu, a.g.m., s. 1226-1227.

22 "Kastamonu'da Bir Kendir Fabrikası Kuruluyor," *Son Posta*, 16 Temmuz 1939; Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "Tire ve Çevresinin Başkent Ekonomisindeki Rolü," *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu Bildiriler*, Cilt 1, Tire Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2018, s. 194-195.

23 "Denizcilikte Halat," *Zaman*, 5 Temmuz 1935.

24 Taşlıgil & Şahin, a.g.m., s. 464.

25 "Kenevirçiliğimiz ve Kenevir Endüstrimiz," *Çiftçi*, S. 2, 1945, s. 4; Talat Mümtaz Yaman, "Kastamonu Kendirciliği II," *Ulus*, 17 Mayıs 1935.

26 Yaman, "Kastamonu Kendirciliği II"

27 Yaman, a.g.m; Şahane Funda Arslanoğlu, Selim Aytaç ve Ali Kemal Ayan, "Keten: Anadolu Coğrafyasında Küllerinden Yeniden Doğan Bitki," *Ziraat Bilimlerinde Güncel Akademik Çalışmalar*, Nurhan Keskin (Ed), İpe, Cetinje, Montenegro, 2018, s. 438.

lifin sapından ayrılmasındaki zorluklar ile yakından ilgilidir.²⁸ Kendir karşısında pamuk üretimindeki artışın ise 1950'lerin başında da sürdüğü görülmektedir. Örneğin, Marshall Yardımından sonra Türkiye'de pazara yönelik üretimin arttığı kapitalist üretim sürecinde üç beyaz olarak tanımlanan buğday ve şekerpancarı ve pamuk üretiminin revaçta olduğu görülmektedir. Bu dönemde bu mahsullerin hem üretimi hem de endüstriyel gelişimleri ön plana çıkmıştır.²⁹

Birinci Dünya Savaşı döneminden beri izlenen Milli İktisat Politikası hem savaş döneminde yerli ve milli bir burjuva sınıfının inşasını hem de savaş ekonomisinin idaresini hedeflemiştir. Devlet müdahaleciliğini öngören Milli İktisat Politikasının Atatürk Dönemi Türkiye'sinde ise 1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonrasında Devletçilik olarak karşımıza çıktığı görülmektedir.³⁰ Devlet destekli iktisadi kalkınma anlamına gelen devletçilik, iktisadi yaşamda, mali disiplin, sağlam para ve denk bütçe uygulamalarıyla korumacılık ve kendine yeterlilik olarak hayata geçirilmiştir.³¹ Bu bağlamda Tek Parti Döneminde Türkiye'de lif nebatlarının ekim alanı toplam ekili alanların % 1-3 arasındadır. Hatta lif nebatları içinde pamuk ekim alanları kendirin 20 katı kadardır.³² Bu yüzden de çağın ihtiyaçları doğrultusunda Türkiye'de lif bitkilerinin yetiştirilmesi, bitki çeşitlerinin tetkik edilmesi ve sanayi altyapısının geliştirilmesi için yurt dışından uzmanlar davet edilmiştir.³³

Küresel ölçekte, 1930'larda %66'lık ekim alanı ve %42'lik üretimle dünya kendir üretiminde ilk sırada Sovyetler Birliği yer alırken bu ülkeyi %20 üretim payı ile İtalya takip etmiştir. İtalyan kendiri Aşağı Po ve Napoli ovalarında yetiştirilmekte ve Türkiye'dekine benzer olarak daha çok küçük aile işletmeleri tarafından yapılmaktaydı. İtalyan kendir mamullerinin ticaretini ise milli bir teşekkül olan Consorzio Nazionale Canapa Şirketi yapmaktaydı.³⁴ O dönemin dünya piyasalarında İtalyan kendiri ince işçilik için en iyisi olarak görülürken Rus kendiri ise katranlanarak denizcilikte urgan yapımı için kullanılmaktadır.³⁵ Türk kendiri ise Rus kendirine oranla yumuşak olduğu için daha çok eğrilebildiğinden çuval yapımına uygun görülmüştür.³⁶ Türkiye'de Kastamonu ve İzmir kendir yetiştiriciliği ve lifinin işlenmesi konularında beşerî sermaye açısından daha iyi düzeydeydi ve bu bölgelerde çok eskilere dayanan bir üretim kültürü mevcuttu. Dolayısıyla, ihracata en uygun bölgelerden biri Kastamonu'ydu.³⁷ Ancak, 1930'larda Türkiye'de kendir iptidai yöntemlerle üretilip işlendiğinden, Almanya'da kurutulan batakıklara bu ürünün ekilmesi teşvik edildiğinden ve Almanya'nın İtalya, Yugoslavya ve Macaristan'dan daha ucuza ve daha kaliteli kendir ithal ettiğinden Türkiye'nin bu ülkeye ihracatı azalmıştır.³⁸

28 "Kastamonu'da Bir Kendir Fabrikası Kuruluyor," *Son Posta*, 16 Temmuz 1939.

29 Kerem Karabulut & Hikmet Akyol, "Türk Tarımının Gelişimi, Sorunları ve Uygulanan Politikalar Üzerine Bir Araştırma (1839-1950)," *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, C.6, S.11, 2017, s. 76.

30 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 145-147.

31 Pamuk, *a.g.e.*, s. 185-198.

32 Suphi Rıza Doğukan, "Türkiye'nin Kendir Varlığı," *İktisadi Yürüyüş*, S. 14, 1940, s. 15.

33 Akpınar & Nizamoglu, *a.g.m.*, s. 1226-1227.

34 Mustafa Harmancıoğlu, *Kastamonu'da Kenevir Ziraatı ve Bugünkü Durumu*, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1959, s. 5.

35 Ali Rıza Seyfi, "Türkiye'de Kendir, Kenevir ve İplikçilik," *İstanbul Ticaret Odası Mecmuası*, S. 6, 1928, s. 374.

36 Prof. Orloff, *Türkiye Pamuk, Ketten, Kendir, Kimya, Demir Sanayi Hakkında Sovyet Mühendisler Tarafından Verilen Raporlar*, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1933, s. 136.

37 Mustafa Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 9.

38 *Ketten, Kenevir, Ziraat Vekaleti*, Ankara, 1939, s. 5.

B. Kastamonu'da Kendir Ziraatı ve Lif Üretimi

1934-1938 arası dönemde hububat, bakliyat, sanayi bitkileri ve bağ alanları bazında Kastamonu ilinde yaklaşık 183.970 hektar ekili alanda toplam 155.790 ton üretim yapılmışken aynı ürün grupları bazında 1949 yılında ise yaklaşık 143.287 hektar alandan 142.778 ton mahsul elde edilmiştir. Dolayısıyla, 1934 yılından 1949'a kadar geçen 15 yıl içerisinde hem ekili alanlarda %20 oranında hem de üretim genel düzeyinde %10 oranında bir düşüşün yaşandığı görülmektedir. Buna karşın aynı zaman aralığında Türkiye genelinde ekim alanlarında %20 ve üretimde ise bir artış %30 bir artış vardır. Kastamonu'da yetişen ürünlerin ekim alanları ve üretim miktarları düşünüldüğünde ilk beş sırada buğday, arpa, kaplıca, mısır ve çavdar yer almıştır. Kendir ise bu bağlamda 10. sırada bulunmaktadır. 1940'ların başından itibaren kendir ekim alanlarında ve lif üretiminde yarı yarıya bir düşüşün olduğu görülmektedir. Türkiye genelindeki kendir ekim alanlarındaki ve üretimdeki dalgalanmalar Kastamonu'daki durumla paralel olmakla birlikte daha sınırlı kalmıştır. Bu düşüşün en net görüldüğü dönem ise 1939-1945 arası İkinci Dünya Savaşı yıllarıdır.³⁹ Bu durum savaş ekonomisi koşullarıyla açıklanabileceği gibi genel üretim düzeyindeki düşüşler ise toprakların nadasa bırakılması, tarımsal üretimde en yetkin işgücü olan genç erkek nüfusun silah altına alınması ve tarımsal mekanizasyondaki geri kalmışlık ile açıklanabilir. Örneğin, modern tarımın simgelerinden olan traktör ve selektör sayıları ile geleneksel tarımın simgesi olarak karasabanın 1949 yılında ülke genelindeki toplam sayılarının il sayısı olan 63'e bölünmesi sonucu il başına ortalama 25.910 karasaban düşerken bu sayı Kastamonu'da 72.631'dir. Buna karşın il başına düşen ortalama traktör sayısı 43'ken bu sayı Kastamonu'da 9'dur. Son olarak il başına düşen selektör sayısı 1.886'ken bu sayı Kastamonu'da 79'dur.⁴⁰ Bu durum Kastamonu ilindeki tarımsal modernleşmenin Türkiye ortalamalarının çok altında bir seviyede olduğunu göstermektedir. Bu durumda ekim alanlarındaki düşüşün bir nedenidir.

39 T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950, DİE Matbaası, Ankara, 1951, s. 12-102.

40 T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Tarım İstatistikleri 1928-1934, s. 19-109.

Tablo 1: Türkiye ve Kastamonu'da Kendir Ekim Alanları ve Lif-Tohum Üretimi (1928-1950)

Yıllar	Toplam Kendir Ekim Alanı (Hektar)	Kastamonu Kendir Ekim Alanı (Hektar)	Toplam Kendir Lif Üretimi (Ton)	Kastamonu Kendir Lifi (Ton)	Toplam Kendir Tohumu (Ton)	Kastamonu Kendir Tohumu (Ton)
1928	11.300	3.000	-	-	-	-
1931	-		-		-	
1934	10.994	2.215	7.856	1.572	5.519	-
1937	14.800	2.685	8.800	1.960	4.400	387
1941	12.474	3.215	5.340	5.000	3.960	-
1943	8.975	1.660	6.604	1.492	2.830	-
1945	10.217	1.850	8.819	5.215	2.829	1
1949	12.400	1.525	7.700	2.946	4.300	-
1950	11.100	1.945	10.000	1.892	4.000	5

Kaynak: T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1936), *Tarım İstatistikleri 1928-1934*, Ankara: Ulus Basımevi, s. 102; T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1947), *Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-1945*, Ankara: DİE Matbaası, 45; T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1951), *Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950*, Ankara: DİE Matbaası, s. 103; T.C Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (1954), *Zirai Bünye ve İstihsal 1946-1953*, Ankara: DİE Matbaası, s. 102.

1928-1950 arası istatistiki verilerin ışığında Kastamonu'da kendir ekim alanlarının ortalama 2.000 hektara yakın olduğu ve üretimin de genellikle lif amaçlı yapıldığını göstermektedir. Ancak, yıllara göre hem ülke genelinde hem de Kastamonu özelinde ekim alanları ve üretimde dalgalanmalar meydana gelmiştir. Bu durum, üretim süreçlerinde insan emeğine, çeki hayvanlarına ve iklim koşullarına dayalı iptidai tarım metotlarından kaynaklanmaktadır. Nitekim, 1928 yılında 3.000 hektar alanda ekim yapılsa da 1930'larda üretim düzeyinde bir artış ya da istikrar tutturulamamış ve düşüş yaşanmıştır. 1940-1945 arası Milli Korunma Kanunu kapsamında genç nüfusun silah altına alınması 1941 sonrası üretim düzeyinin düşüşüyle kendisini göstermiştir. Savaştan sonra biraz yükselme olsa da 1928'deki alanların ancak yarısı kadarında ekim yapıldığı görülmektedir. Üretim düzeyinin sınırlı kalmasında asıl dikkat çeken konu ise 1946 yılında İlde kendir sanayinin kurulmasına rağmen geleneksel tarım yöntemlerine dayalı bir üretim olduğundan dolayı ciddi bir üretim artışı sağlanamamasıdır.

1928 yılında Türkiye'de toplam 11.300 hektar alanda ekilen kendirin %37'sine karşılık gelen 3.000 hektarı Kastamonu'ya aittir. Böylece, Kastamonu en geniş kendir ekim alanına sahipken⁴¹ 1949 yılında ise İzmir ve Şanlıurfa'nın ardından üçüncü sıradadır. Kastamonu'daki ekim alanları toplam alanların %9'u kadardır.⁴² Kastamonu il sınırları içinde ekime elverişli 22.000 hektar alan bulunsa da nadas uygulaması, ilkel üretim metotları ve farklı ürün tercihleri sonucunda kendir ekim potansiyelin ancak %10'unda ekim yapılmaktadır.⁴³ Aslında Kastamonu'da kendir ekimine müsait toprakların toplam

41 T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Tarım İstatistikleri 1928-1934*, Ulus Basımevi, Ankara, 1936, s. 101-104.

42 T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü *Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950*, s.7.

43 Yaman, a.g.m; "Bir Fabrika Daha Kuruluyor," *Son Posta*, 12 Ağustos 1935.

Cumhuriyetin İlk Döneminde Geleneksel Bir Ürün: Kastamonu Kendirinin (Kenevir) Tarihsel Gelişimi (1923-1950)

tarım alanlarına oranının %15 olduğu ancak kendir ekilen arazilerin ise genel ekili arazilere oranının %1,5 gibi çok sınırlı kaldığı da görülmektedir.⁴⁴

Yetiştirilme sahaları bakımından incelediğinde ise Türkiye’de kendir ekim alanlarının daha çok sulanabilir sekiz farklı bölgede toplandığı görülmektedir. Bu bölgeler Kastamonu, İzmir, Amasya, Ordu, Şanlıurfa, Isparta, Edirne ve Bursa’dır.⁴⁵ Bu bölgelerin üretiminin önemli bir kısmı da Kastamonu ilinde yapılan lif amaçlı kendir oluşturmuştur. ⁴⁶ Yüksek dağlar ve yaylalarla çevrili olan Kastamonu topraklarında bu dağların ve yaylaların geçit verdiği vadiler kendir ekim sahalarıdır.⁴⁷ Örneğin, Kızılırmak’ın kolu Gökırmak Vadisi başta olmak üzere Karasu, Karadere, İğdir, Daday, Alama Çayı, Araç Çayı ve Devrez Vadisi boyunca uzanan sulanabilir tarım alanlarında kendir ekilmektedir.⁴⁸ Bir diğer ifade ile Kastamonu’da ilkim, toprak yapısı ve kendirin sulanmasına elverişli derelerin varlığı kendir yetiştiriciliğini mümkün kılmıştır. Yağmurların yeteri oranda düşmediği durumlarda kendir ikişer hafta arayla dört kez sulanmaktaydı.⁴⁹ Yerleşim birimi bazında da Daday, Araç, Taşköprü, Tosya, Kastamonu ve Devrekani kırsalı kendir ekiminin yoğunlaştığı yerlerdir.⁵⁰

Kendir, uzun ve yumuşak lifin yanı sıra tohum üretimi amacıyla da yetiştirilen bir kültür bitkisidir.⁵¹ 1930’ların ve 1940’ların üretim şartlarında 4-5 kg tohumun serpme olarak ekildiği bir dekar kendir tarlasından ortalama 80-125 kg arasında elyaf üretilmektedir.⁵² Sıralı ekimde ise 8-10 kg tohum kullanılmaktadır. Ancak, ülkemizde o yıllarda daha çok serpme ekim yaygındır.⁵³ 500-800 metre arası rakımda ve ılıman iklim koşullarında yetişip beş metreye kadar boylanabilen kendirin yetiştirme dönemi nisan ve ağustos ayları arasındaki süreçtir. Toprak bakımından ise kendir nem tutma kapasitesi yüksek alüvyonlu, kireçli, kumlu, humuslu ve killi topraklar için uygun bir tıbbi aromatik, lif ve endüstri bitkisidir.⁵⁴ Hatta, 1932’de Sovyetler Birliğinden ülkemize gelen lif bitkileri uzmanı P. M. Zhukovsky’ye göre alüvyon topraklar nemini kaybetmediğinden kendir ekimi için tercih edilmektedir.⁵⁵ Nitekim topraktaki nem tutma kapasitesi ve toprağın iyice sürülerek kabartılması kendirin daha çok kök salıp boylanmasını sağlamaktadır.⁵⁶ Zhukovsky ayrıca, Türkiye’nin kuzey ve batı bölgelerindeki kendirlerin uzun boylu olduklarını belirtmektedir.⁵⁷ Kastamonu’da 5 metre yetişen kendirler Alman uzmanlar tarafından da birinci sınıf kalite kendirler olarak değerlendirilmiştir. Buna karşın aynı dönemde dünya piyasalarının bildiği İtalyan kendirlerinin boyları ise 4 metre kadardır.⁵⁸ Ayrıca, toprak kadar ekim aralığı da

44 T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950, s. 108

45 *Keten Kenevir*, s. 3-4.

46 Fethi İncekara, “Kenevir Bölgelerimize Toplu Bakış,” *Çiftçi*, C.8, S. 88, 1953, s. 77.

47 “Kastamonu’da Bir Kendir Fabrikası Kuruluyor,” *Son Posta*, 16 Temmuz 1939.

48 Yaman, “Kastamonu Kendirleri,” “Bir Fabrika Daha Kuruluyor,” *Son Posta*, 12 Ağustos 1935.

49 Yaman, “Kastamonu Kendirleri,”; Ali Sati Ekinci, “Kendirciliğimiz,” *Son Posta*, 29 Şubat 1944.

50 “Kastamonu Belediye Reisiyle Bir Konuşma,” *Vakit*, 9 Eylül 1941; “Kastamonu’da Kendir Fabrikası Kuruluyor,” *Ulus*, 15 Nisan 1945.

51 Mustafa Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 3.

52 Talat Mümtaz Yaman, “Taşköprü’de Dünyanın En İyi Kendirleri Yetiştiriyor,” *Akşam*, 13 Temmuz 1934.

53 Ali Sati Ekinci, “Kendirciliğimiz,” *Son Posta*, 29 Şubat 1944.

54 Yaman, “Kastamonu Kendirleri,”

55 P. M. Zhukovsky, *Türkiye’nin Zirai Bünyesi (Anadolu)*, Çev. Celal Kıpçak, Haydar Novruzhan ve Sabir Turkistanlı, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Neşriyatı, Ankara, 1951, s. 594.

56 Kendir Ziraatı,” *Son Posta*, 1 Şubat 1938; Ulaş, *a.g.e.*, s. 88; Taşlıgil & Şahin, *a.g.m.*, s. 458.

57 Zhukovsky, *a.g.e.*, s. 596.

58 “Yeni Bir Panayır,” *Son Posta*, 5 Eylül 1936; “Kastamonu Kendiri,” *Zaman*, 18 Temmuz 1935; *Kastamonu Kendiri*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1935; Suphi Rıza Doğan, “Türkiye’nin Kendir Varlığı,” *İktisadi Yürüyüş*, S. 14, 1940, s. 15.

lif kalitesinde önem arz etmektedir. Seyrek ekilen kendirlerin saplarının kalın olması ve gereğinden fazla sulanmaları da lif kalitesini düşürmektedir.⁵⁹

Taşköprü’de yetişen kendirin kalitesini elyaf uzunluğu, beyazlığı ve sağlamlığı belirlemiştir. Bu tarz ürünlerin daha da geliştirilmesi için 1930’larda Ziraat ve İktisat Vekaletinin davetleriyle ülkemize Sovyetler Birliği’nin yanı sıra Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri’nden de keten kenevir uzmanları gelmişler ve ekim bölgelerinde incelemelerde bulunmuşlardır. Taşköprü kendiri Amerikalı uzmanların da takdirini kazanmıştır. Buna karşın, 1930’larda Kastamonu kendirinin üretim, hasat ve kendir elyafını işleme metotları oldukça iptidaidir. Bu da hem kendir elyafından ip, halat, urgan ve sicim dışında çok daha fazla katma değerli ürünlerin yapımını engellemekte hem de kendirin kalitesini düşürdüğünden dış pazarlarda olan talebi azaltmaktadır. Bu yüzden de el tezgâhları yerine makinelik dokuma sisteminin Kastamonu’ya getirilmesi önerilmiştir.⁶⁰ Üretimde makineleşme, kaliteli tohum kullanımı ve sık ekim yöntemi, iyi bir havuzlama ve iyi bir fabrikasyon ile lif kalitesinin artırılmasını gerekli kılmıştır.⁶¹

C. Kendirin Ekiminden İşlenmesine İnsan Emeği

Genel olarak, ekilecek toprağın hazırlanmasından lifin iplik haline getirilmesine kadar kendirin üretim süreçlerinde 17 farklı emek vardır. Örneğin tarlanın 5 ya da 6 defa aktarılması, 2 defa çapalanması, 3 defa sulanması, demetlenmesi, arabalara yüklenip ıslatmaya götürülmesi, liflerinin soyularak ip haline getirilmesi bu uzun sürecin içinde yapılmaktadır.⁶² Kendir sulandığı için de toprak tesviyesi yapılmış olması gerekmektedir.⁶³ Öncelikle, Kastamonu’da kendir üretimi ve işlenmesinde küçük aile işletmeciliği tarzında emek yoğun bir üretim görülmektedir.⁶⁴ Bu da kendir ekiminin 2-15 dekar arası küçük alanlarda ekimine yol açmıştır.⁶⁵ Kastamonu’da kendir tarlalarının 3-9 defa arası sürüldüğü, tohumu tarlaya saçılarak ekildiği ve ardından da sürgü ile kapatıldığı bilinmektedir. Kendir topraktan fazla miktarda besin ve azot kaldıran bir mahsuldür. Bu yüzden de toprağı yormakta gübreye ve münavebeye ihtiyaç duymaktadır.⁶⁶ Kendir, buğday ve özellikle de toprağı azot bırakan baklagillerle veya mısırla münavebeye uygundur. Ancak aynı tarlanın iki seneden fazla üst üste kendir ekimi verim açısından olumlu sonuç vermemektedir.⁶⁷ Ayrıca, 1960’larda da Kastamonu Şeker Fabrikası’nın kuruluşu ile şekerpancarı da kendir için bir münavebe oluşturmuştur.⁶⁸ Buna karşın Taşköprü’de her yıl ortalama 70-75 köyde ekilen kendir Kastamonu’daki toplam üretimin %75’ini oluşturmaktaydı. Ancak, il genelinde aynı tarlayı 4 ya da 5 yıl ardi ardına kendir ekildiği görülmüştür.⁶⁹

59 Keten Kenevir, s. 6.

60 Talat Mümtaz Yaman, “Taşköprü’de Dünyanın En İyi Kendirleri Yetiştiriyor,” *Akşam*, 13 Temmuz 1934; “Kastamonu’da Kendircilik,” *Son Posta*, 22 Aralık 1936.

61 Tarıman, Celal ve İncekara, Fethi. “Memleketimizde Keten ve Kenevir İstihsalinin Arttırılması İmkânları,” *Çiftçi*, C. 9, S. 102, 1954, s. 226-227.

62 Cemal Bardakçı, “Taşköprü ve Kendir,” *Vatan*, 20 Eylül 1941.

63 Kendir Ziraatı,” *Son Posta*, 1 Şubat 1938; Ulaş, a.g.e., s. 88; Taşlıgil & Şahin, a.g.m., s. 458.

64 Ulaş, a.g.e., s. 92.

65 Harmancıoğlu, a.g.e., s. 4-11; Hüseyin Öner, “Kendir,” *Pancar* (Eylül 1969), s. 11.

66 Türkiye’nin Umumi Bakımdan İktisadi Tetkiki (1933-1934), C. II, Köyöğretmeni Basımevi, Ankara, 1936, s. 257-258; Harmancıoğlu, a.g.e., s. 29; Sebahattin Çakır, “Kenevir Ziraatı,” *İzmir’de Köycülük*, S. 47, 1948, s. 20.

67 “Kendir Ziraatı,” *Son Posta*, 1 Şubat 1938; Ulaş, a.g.e., s. 88; Taşlıgil & Şahin, a.g.m., s. 458.

68 Harmancıoğlu, a.g.e., s. 25.

69 Bardakçı, “Taşköprü ve Kendir,”

Cumhuriyetin İlk Döneminde Geleneksel Bir Ürün: Kastamonu Kendirinin (Kenevir) Tarihsel Gelişimi (1923-1950)

Kastamonu'da kendir hasadı lif üretim amacıyla yapılmakta ve erkek-dişi kendirler birlikte hasat edilmekteydi.⁷⁰ Kendir hasadında ise saplar kökleriyle söküldüğünden hasattan iki hafta evvel tarlalarda son sulama yapılmaktaydı. 3-5 gün kadar sökülen sapların tarlada bekletilmesi ardından da Kastamonu Gölveren'de Ziraat Vekaleti ve Sulukese'de Sümerbank tarafından inşa ettirilen beton havuzların kükürlü sularında 15-18 gün kadar bekletilen sapların ıslatılması temiz lifler alınması açısından önemliydi. Yalnız, Gölveren'deki beton havuzlarda ıslatma işlemi ücretli olup köy sandığına para ödenmekteydi.⁷¹ Hatta bu havuzlar yurtdışına gönderilecek elyafların kalitesini arttırmayı da amaçladığından Prof. Ötey Tobler, yeni havuzların inşasında danışman olarak Dresden Ziraat Üniversitesinden asistan Ulbricht'i önermiştir.⁷² Ancak, bu havuzlardan ıslak demetleri çıkaracak vinçler 1939 yılına kadar yapılmadığı için iki hafta suda kaldıktan sonra çok ağırlaşan kendir demetlerinin sudan çıkartılmasında köylüler imece yoluyla çalışmışlardır.⁷³ Ayrıca, kendir demetleri sudan erken çıkarıldığında soyma esnasında lif kaybı olurken sudan geç çıkarılma durumunda ise kısa ve kopuk lif sorunu ile karşılaşmıştır.⁷⁴

Nitekim, kendir yetiştiriciliğinde asıl uzmanlık hasat ve işleme sürecinde görülmektedir. Bu konuda kendirin sökülmesi, demetlenmesi ve ıslatılmasındaki süreler ve işçilik lif kalitesi bakımından elzemdir. Örneğin, büyük demetler halinde kendir demetlerini ıslatmak saplara homojen bir su dağılımı sağlamadığından lif kalitesi düşmektedir.⁷⁵ Nitekim, kendirdeki pektin adı verilen zamlı maddenin suda çürümesi hem su sıcaklığına hem de kendir demetlerinin nizami bir şekilde bağlanmasına bağlıdır.⁷⁶ ıslatma sonrasında ise bir tecrübe ve bilgi isteyen soyma işinde kadınların emeği ön plana çıkmakta ve bir işçi günde ancak bir demet kendir lifini ayırmaktadır.⁷⁷ Ortalama 10-12°C sıcaklığa sahip derelerin kükürlü suları lifin, kendirin odunsu kısmından soyulmasını kolaylaştırmaktadır.⁷⁸ Ancak, bulanık dere suları kendir lifin kalitesini düşmektedir.⁷⁹

Kendir üretiminden dekar başına ortalama 150 kg lif elde ediliyordu.⁸⁰ Hatta, 100 kg kendirden 25 kg ham iplik elde edilmekteydi.⁸¹ Kendir işçiliği hem kadın erkek iş bölümünü hem de kadın emeğinden yoğun olarak yararlanılmasına yol açan bir mahsuldür. Erkeklerin kendiri tarlaya ektikten sonra tarlanın çapalanmasından, sulanmasından, hasadından, ıslatılmasından ve taşınmasından kadınların da erkeklerle birlikte çalıştıkları görülmektedir.⁸² Özellikle en çok emek gerektiren lifin soyulması işi de çiftçinin tarla işlerinin bitiminden

70 Özer Kolsarıcı, "Kenevir Bitkisinin Kullanım Alanları, Tarımı ve Değerlendirilmesi," *Endüstriyel Kenevir Formu I-II*. Şükrü Karataş (Ed), İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018-2019, s. 34.

71 Yaman, "Kastamonu Kendirleri,"; İkinci, "Kendirciliğimiz,"; Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 30-33.

72 Ötey Tobler, *Kenevir, Keten, Jut Mühassısı Sifatıyla 1937 Eylülünden Teşrinisanisine Kadar Yapılan Seyahate Ait Rapor*, T.C Ziraat Vekaleti Neşriyatı, Burhaneddin Basımevi, İstanbul, 1938, s. 3-4.

73 Emine Pür, "CHP Teftiş Raporlarına Göre Kastamonu'nun Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu (1939-1948)," *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S. 21, 2021, s. 91; Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 32-33; Öner, *a.g.m.*, s. 12.

74 Ulaş, *a.g.e.*, s. 93.

75 *Keten Kenevir*, s. 6.

76 Öner, *a.g.e.*, s. 11.

77 Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 35.

78 "Kendir Memleketi Kastamonu," *Akşam*, 17 Temmuz 1935.

79 "Kendir Elyafını Kıymetlendirmek Meselesi," *Anadolu*, 6 Mayıs 1937.

80 Bardakçı, "Taşkoprü ve Kendir,"

81 İkinci, "Kendirciliğimiz,"

82 "Taşkoprü'de Nazar Değmesin Diye Evler Tamamlanıyor," *Son Posta*, 14 Ocak 1935.

sonra sonbahar ve kış aylarında yapılmaktadır.⁸³ Kastamonu’da kendir hasadı ve soyma işlemi emek yoğun bir şekilde yapıldığından işçi ücretleri de Bursa ve İzmir’e oranla daha düşüktür. Buna karşın çiftçi gelirinin daha yüksek olduğu Bursa ve İzmir’de daha pahalı olan işçilik makineleşmeyi de beraberinde getirmiştir.⁸⁴ Nitekim, insan emeğiyle bir demet kendirin lifinin çıkartılması ortalama 8-10 saat kadar sürmektedir. Kendir soyma işinde başta kadınlar olmak üzere tüm hane halkının çalıştığı görülmektedir. Dışarıdan temin edilen işçiler de daha çok kadınlar olup işçi ücretleri de demet başına hesaplanmaktadır. Mengenezler yardımıyla çıkartılan lifler serilip kurulus, madeni el tarağı ile taranır ve 20-50 kg arası ağırlığında balyalar haline getirilerek satışa çıkartılmaktadır.⁸⁵

D. Kastamonu’da Kendirin Pazarlanması

Kastamonu kendir lifleri üç farklı grup tarafından talep edilmektedir. Bunlardan ilki mahalli urgancılar, tüccar, esnaf, çikrik sahipleri ve kendir sanayi müessesidir. İkincisi üreticilerin kendi ihtiyaçları için ayırdıkları ve son olarak da dışarıya pazarlanan kendir elyaflarıdır.⁸⁶ Fabrikanın açıldığı 1946 yılına kadar Kastamonu halkı için kendir en çok urgan yapımında kullanılan ev ve köy sanatı olarak kalmış ve daha çok yerel pazarlarda satılmıştır.⁸⁷ İl genelinde bulunan 400 ev tezgâhının sayısı da 1937’de 600’e çıkmıştır. Bu tezgâhlarda ortalama 4000 işçi tarafından urgan, halat ve kınnaplar üretilmiştir.⁸⁸ 1950’lerde ise ortalama 5-10 kişinin çalıştığı ev tezgâhlarının il genelindeki sayısı 2000’ne yükselmiştir.⁸⁹ Çeşitli siparişler üzerine kendirin evlerde dokunmasından sonra pazarlanmasını ise aile reisi yapmakta ve ek gelir sağlanmaktadır. Nitekim kendir dokumacılığın geliştiği köyler diğerlerine oranla daha zengindir.⁹⁰ Bölgedeki kendir üretimiyle urgancılık faaliyetinin birbirini tamamladığı ve Kastamonu’nun Türkiye’de urgancılığın merkezi olduğu bilinmektedir.⁹¹ Kendir lifi üretimi Taşköprü’de görülürken bu liflerden urgan yapımı ise daha çok Taşköprü kırsalı ve Kastamonu kent merkezinde görülmüştür. Örneğin Kastamonu’nun Aktekke, Abdülcebbar ve Kırıkçeşme mahalleleri ile Taşköprü’nün Çetmi, Ersil, Çaycafer ve Boyundurcak köylerinde urgan üretimi görülmektedir.⁹² 1940 nüfus sayımına göre Kastamonu’nun merkez ile toplam 9 ilçe, 10 belde ve 1129 köyü bulunmaktadır.⁹³ Ancak, Kastamonu ilinin genelinde toplam 153 köyde kendir tarımı yapılmaktadır.⁹⁴

Bu yerleşim yerleri içinde Taşköprü ilçesi Hanönü nahiyesine bağlı Gökçe ağaç köyünde yetiştirilen kendir lifleri yöre kadınlarının tezgâhlarında dokunarak hem ünü ülkemize yayılmış Gökçe ağaç Kilimi’ne dönüştürülmüş hem de yöre folklorunda Gökçe ağaç’ın Kilimi isimli türkünün bu bölgede yakılmasını sağlamıştır. Nitekim, TRT İstanbul Radyosu

83 Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 4-11; Öner, *a.g.m.*, s. 11.

84 *Keten Kenevir*, s.8.

85 Öner, *a.g.m.*, s. 13.

86 Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 6; Öner, *a.g.m.*, s. 13.

87 Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 36; Suphi Rıza Doğukan, *a.g.m.*, s. 15.

88 “Kendir Memleketi Kastamonu,”; “Kendir İstihsalatımız Seneden Seneye Artıyor,” *Son Posta*, 3 Şubat 1937.

89 Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 37.

90 Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 38-39.

91 Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 12.

92 Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 25-38.

93 T.C Devlet İstatistik Enstitüsü, Genel Nüfus Sayımı, 20 İlkteşrin 1940: Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibarıyla Nüfus ve Yüz ölçü, DİE Matbaası, Ankara, 1941, s. 359-376.

94 “Kastamonu’da Kendircilik,” *Son Posta*, 22 Aralık 1936.

Cumhuriyetin İlk Döneminde Geleneksel Bir Ürün: Kastamonu Kendirinin (Kenevir) Tarihsel Gelişimi (1923-1950)

ses sanatçılarından Nursaç Doğanışık ve Suat İnce'nin derleyip Nursaç Doğanışık'ın notaya aldığı "Gökçeagaçın Kilimi" adlı türkü de Kastamonu Hanönü İlçesi Gökçeagaç Köyü'ne aittir. Türkü de bahsi geçen Gökçaağaç Kiliminin hammaddesi bölgede yetişen kendirdir.⁹⁵

Kastamonu il sınırlarında üç adet kendir pazarı bulunmaktaydı. Bunlar ilki cumartesi günleri Taşköprü'de açılırken, diğerleri ise çarşamba günleri Kastamonu'da ve perşembe günleri Germeç'te açılan pazarlardır. Haftalık bu pazarlarda her biri ortalama 30 kg ağırlığında 1500 demet kendir satılmaktaydı. Kastamonu dışına ise en çok İstanbul'a satış yapılmaktaydı.⁹⁶ Öyle ki Kastamonu her yıl ortalama bir milyon kg kendir ve bir buçuk milyon kg de urgan satışı yapmaktadır.⁹⁷ Satışlarda hile yapılmaması için de ahilik öğretileri doğrultusunda ticaret ahlakıyla Kastamonu Ticaret Odasının sıkı bir denetimi vardı. Örneğin, kendir liflerinin daha pazara gelmezden evvel taranması.⁹⁸ kendir liflerinde renk uyumu, nem oranı ve liflerin içinde taş ve toprak gibi yabancı maddelerin olmaması gerektiği belirtilmiştir.⁹⁹

1930'larda Taşköprü ilçesi Germeç Köyü (Alatarla) Kastamonu'da kendiri en ünlü yerlerden biriydi.¹⁰⁰ Kendir, günümüzde sarımsağı ile meşhur Taşköprü'nün en önemli tarım ürünüydü. Bu yüzden de Ziraat Vekaleti ilçede bir kendir çeşit islah istasyonu ve 200 dönümlük bir numune tarlası kurmuştur. Kastamonu kendirinin yurtdışına tanıtımında Cumhuriyetin ilk¹⁰¹ ve Anadolu'nun önde gelen panayırlarından birine en sahipliği yapan Taşköprü'nün önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu panayıra Avrupa ülkelerinden gelen uzmanlar ve iş adamları kendir liflerinden ve ürünlerinden satın almaktaydılar.¹⁰² Bu konuda Kastamonu Ticaret Odası, çıkartmış olduğu risaleler, üretimi teşvik edici faaliyetler ve kendirin kalitesini ve üreticinin sorunlarını içeren kitapçıklar ve broşürler halinde bu bitkiyi tanıtan çalışmalar ile aktif rol oynamıştır.¹⁰³ Kastamonu Ticaret Odası, bölgenin kendir tarımına uygunluğuna dair Beş Yıllık Sanayi Planlarıyla ilgilenen İktisat Vekaleti ve Sümerbank'a bir rapor sunmuştur.¹⁰⁴

Üreticinin birlik ve kooperatifleşme yoluyla bir araya gelerek örgütlenmesindeki eksiklik ve teşkilatlanmış bir kendir piyasasının gelişmemesi sonucu arz talep ilişkisine bağlı oluşan fiyat dalgalanmalarından olumsuz etkilendiği görülmektedir.¹⁰⁵ Ancak, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Lif Teknolojisi ve Ev Ekonomisi Kürsüsü Profesörü Mustafa Harmancıoğlu'na¹⁰⁶ göre Kastamonu'da büyük endüstri kuruluşlarından ziyade canlı ama

95 "Gökçeagaç Kilimi (Asker Yarım)" Der. Nursaç Doğanışık & Suat İnce, (http://www.turkuler.com/nota/ezgi_gokce_agacin_kilimi_asker_yarim.html); TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kastamonu İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, "Hanönü," (<https://kastamonu.ktb.gov.tr/TR-63818/hanonu.html>)

96 "Kastamonu Kendirleri," *Akşam*, 9 Nisan 1933.

97 "Kastamonu'da Urgancılık," *Milliyet*, 28 Şubat 1933; "Kastamonu'da Kendir ve Keten Fabrikası," *Vakit*, 1933

98 "Kastamonu Kendirleri,"; Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 46.

99 Öner, *a.g.m.*, s. 13.

100 "Kendir Satışı Devam Ediyor," *Ulus*, 15 Eylül 1935.

101 Ata Erdoğan ve Mehmet Tekeci, "Kenevir (Kendir) ve Kastamonu,"

102 "Taşköprü'de Bir Kendir Fabrikasına İhtiyaç Var," *Son Posta*, 3 Eylül 1936; "Taşköprü'nün Bir Kendir Fabrikasına İhtiyacı Var," *Son Posta*, 14 Ocak 1938.

103 "Kendir Memleketi Kastamonu,"; Yaman, "Kastamonu Kendirciliği III," *Ulus*, 24 Mayıs 1935; "Kastamonu Bir Kendir Fabrikası İstiyor," *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1935.

104 "Kendir Fabrikası," *Akşam*, 26 Temmuz 1935.

105 Macit Pirhasoğlu, "Türkiye'nin Sınai Bitki Potansiyeli ve Kendir (Kenevir) Üretimi," *İktisat*, C. 10, S. 60, 1969, s. 7-8; Öner, *a.g.m.*, s. 13.

106 Prof. Dr. Mustafa Harmancıoğlu, 1918 yılında Edirne İli Uzunköprü Harmanlı Köyünde doğmuştur. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesindeki eğitimin ardından Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesinde Öğretim Üyeliği

sınırlı düzeyde urgancılığa ve dokumacılığa dair zanaat faaliyetleri bulunmaktadır. Bu alanlara dair ticaret ise Kastamonu il merkezinde yoğunlaşmıştır. Ancak, kentteki Ziraat Bankası ve Halk Sandığı ticareti geliştirebilecek derecede kredi verme ve sermayeyi güçlendirebilecek faaliyetlerde bulunmamıştır. Bu yüzden de kentteki ticari faaliyetler, daha çok dar ve küçük bir burjuva ile sınırlı kalmıştır.¹⁰⁷

Yurtiçi ve yurtdışı ticari faaliyetleri yanı sıra Kastamonu, Taşköprü ve Germeç'te kurulan pazarlar kendir alışverişinin yapıldığı bir iktisadi işlevin ötesinde sosyo-kültürel bir öneme de sahiptir. Nitekim, senenin ilk kendirini pazara götüren köylüler bayraklarla donattıkları arabalarıyla kasaba içinde bir tur atarlar ve halkın kendilerine olan teveccühü, alkışları ve tüccarın da onlara katılmasıyla hep birlikte pazar alanına geçilirdi. Burada kendir elyafı yarışması için çubuklar seçilir ve ilk üçe girenlere armağanlar verilir.¹⁰⁸ Nitekim, mahsulü soyma ya da havuzlama imkânı olmayanlar kendirlerini çubuk halinde de pazarlamaktaydılar.¹⁰⁹ Türk Bayraklarıyla donatılan bu arabalar hafızalarda Kurtuluş Savaşı'na büyük destek veren, İnebolu Ankara arasındaki İstiklal Yolu güzergahında bulunan Kastamonu'da devletçilik olarak adlandırılan milliyetçi iktisadiyatın yürütüldüğü 1930'larda bir ölçüde geleneğin yeniden icadı olarak da görülebilir.

G. Taşköprü Kendir Sanayi

Kastamonu kendirinin endüstrileşmesinde ilk girişim 19. yüzyılın son çeyreğinde Kastamonu Valisi Abdurrahman Paşa tarafından Gölveren'de inşa ettirilen ıslatma havuzu ile başlamıştır.¹¹⁰ Bir diğer adım ise 1900 yılında Maliye Nezareti Hukuk Müşaviri Muavini olan Hüsnü Bey'in Kastamonu'da üretilen kendirlerin ip, halat, kanaviçe ve çuval gibi üretimlerde kullanılması için imtiyaz talebinde bulunmasıyla atılmıştır. Aynı dönemde Kastamonu Valisi Enis Paşa'nın da girişimleriyle bir endüstrinin kuruluşu ile hem kendir ticareti geliştirilip ülke servetinin korunması hem de sermayedarların devlet tarafından desteklenmesi amaçlanmıştır. Ancak bu girişim başarısız olmuştur.¹¹¹ Osmanlı döneminde kendir endüstrisinin kurulmasına yönelik bir diğer girişim ise 1913 yılında olmuştur. Bu bağlamda da Macaristan'dan makineler alınmış ancak Birinci Dünya Savaşı yüzünden bu proje de hayata geçirilememiştir.¹¹² Birinci Dünya Savaşının sona ermesiyle birlikte Munir ve Mehmet Bey başta olmak üzere bir grup müteşebbis 75.000 liralık bir sermaye ile 30 yıllığına "Kastamonu Kendir İstihsalat ve İhracat Şirketi" adıyla bir endüstri kuruluşu açmak amacıyla Şuray-ı Devlet ve Meclis-i Vükela'dan ruhsat almışlardır.¹¹³

Cumhuriyetin ilanından sonra ise Kastamonu'da bir kendir sanayinin kurulmasına dair ilk resmi talep Kastamonu Milletvekili Halit Akmansü tarafından 1 Kasım 1926 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde gündeme getirilmiştir. Buna göre Akmansü il genelinde kendir ekiminin arttığını ve organ-kınnap gibi maddelerin üretimi için Kastamonu'da

görevinde bulunmuş ve 1969-1973 tarihleri arasında Adalet Partisi'nden 16. Dönem Edirne Milletvekilliği yapmıştır.

107 Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

108 "Kendir Satışı Devam Ediyor," *Ulus*, 15 Eylül 1935; "Kendir Ürün ve Endüstrisi," *Halkın Sesi*, 12 Eylül 1935.

109 Öner, *a.g.m.*, s. 11.

110 Erdoğan & Tekeci, "Kenevir (Kendir) ve Kastamonu,"

111 Akpınar & Nizamoğlu, *a.g.m.*, s. 1229; Erdoğan & Tekeci, "Kenevir (Kendir) ve Kastamonu,"

112 Bardakçı, "Taşköprü ve Kendir,"

113 Akpınar & Nizamoğlu, *a.g.m.*, s. 1229.

Cumhuriyetin İlk Döneminde Geleneksel Bir Ürün: Kastamonu Kendirinin (Kenevir) Tarihsel Gelişimi (1923-1950)

mahalli düzeyde bir endüstrinin kurulmasını talep etmiştir.¹¹⁴ 1931 yılında CHP Büyük Kongresinde de Kastamonu'nun kendir tarımındaki yeri ve önemi hasebiyle buraya bir fabrikanın kurulması talep edilmiştir.¹¹⁵ 1932 yılında da Kastamonu'da bir kendir sanayinin kurulması gerektiğine dair hem yerel hem de ulusal basında çeşitli makaleler yayınlanmıştır.¹¹⁶ Hatta 1933 yılında Mühendis Asım Bey ve arkadaşları ip, sicim, urgan ve halat üretmek amacıyla yaklaşık 90 işçiye de istihdam eden İstanbul'da "Keten ve Kendir Sanayi Türk Anonim Şirketi" adıyla bir firma kurduktan sonra kendir hammaddesinin önemli bir kısmını Kastamonu'dan temin etmişlerdir.¹¹⁷

1932'de sanayileşme planına dair ülkemize gelen Rus Makine Mühendisi Galavinin Türkiye'de olduğu zamanda Türk dokuma uzmanlarından Şevket Bey ve Fazıl Bey ile görüşmüş ve hem İzmir'in hem de Kastamonu'nun kendir üreten ilçelerini ziyaret etmiştir. Nitekim, biri 24 Ekim diğeri 31 Ekim 1932 tarihli iki rapor hazırlamıştır. Birinci rapor Türkiye'de Kendir Sanayi'nin inkişafı hakkındayken ikinci rapor Türkiye'de kendir mamulâtına mahsus fabrikaların inşası ile ilgilidir.¹¹⁸ O dönem Sovyetler Birliği'nde yetiştirilen kendirler, Türkiye'ye oranla daha fenni koşullarda işlenebildiği için Ruslar, daha yüksek kalitede katma değerli ürünler ortaya koyabilmektedir. M. Galavinin bu gezisiyle kendirin nasıl üretildiğini, urgancılık sanayisini, enerji membarlarını, fabrika kurulması için uygun arazilerin coğrafi şartları ve bu bölgelerdeki sosyo-ekonomik koşulları incelemiştir. Fabrikanın, 1000 tonu halat, 1000 tonu ip, 2100 tonu çuval ve 900 tonu ambalaj dokuması olmak üzere toplam 5000 ton üretim kapasitesiyle kurulması hedeflenmiştir. İpin satış piyasası ise İstanbul'dur.¹¹⁹

160 köyünün 70 ten fazlasında kendir tarımının yapıldığı Taşköprü'de halk, üretmiş olduğu kendir elyafını daha çok kıymetlendirmek ve katma değer yaratabilmek için ilçelerinde bir çuval fabrikası açılmasını istemiştir.¹²⁰ Hatta, Rus uzmanlarında belirttiği gibi ince, güzel ve ipek kadar yumuşak olan Kastamonu kendiri evlerde kullanılabilecek sicim ve kanaviçe gibi bir çok dokuma eşyaya da dönüştürülebileceği bir gerçektir.¹²¹ Bu yüzden de hem katma değerli üretim yaparak yeni ürünler elde etmek hem de ihracat talebini ve üretimi arttırmak için kendir endüstrisi bir zorunluluk halini almıştır.¹²²

Amerikalı uzmanlar ve Kastamonu Ticaret Odası, kendirin tohumunun ve elyafının yanı sıra odunsu kısmının da kâğıt üretimi için oldukça önemli olduğu görüşüne sahipti.¹²³ Ayrıca sabun yapımında, adi bezir yağı üretiminde ve hayvan yemi olarak küspe üretiminde kendir tohumundan faydalanılmıştır.¹²⁴ Bunun üzerine kendir uzmanı Prof. Ötey Tobler, Tosya'dan başladığı inceleme gezisine Araç, Daday ve İnebolu ilçeleri ile

114 BCA. Muamelat Genel Müdürlüğü 30-10-0-0/ 8-46-13; T.C TBMM, Zabıt Ceridesi, Dönem 2, C. 27, 4. Birleşim, 1 Kasım 1926, s. 32.

115 Akpınar & Nizamoğlu, a.g.m., s. 1231.

116 "Kastamonu'da Bir Kendir Fabrikası Yapılacak," *Akşam*, 22 Temmuz 1932.

117 BCA Kararlar Daire Başkanlığı 30-18-1-1/33-5-9; Akpınar & Nizamoğlu, a.g.m., s. 1232.

118 Hıdır Bozkurt, "Türkiye Cumhuriyeti-SSCB Ticari İlişkiler (1923-1938)," Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019, s. 188-189.

119 Prof. Orloff, a.g.e., s. 133-142.

120 Yaman, "Taşköprü'de Dünyanın En İyi Kendirleri Yetiştiriyor," "Taşköprü'de Bir Kendir Fabrikasına İhtiyaç Var," *Son Posta*, 3 Eylül 1936.

121 Prof. Orloff, a.g.e., s. 133.

122 Yaman, "Kastamonu Kendirciliği III,"

123 "Kendir Memleketi Kastamonu," *Akşam*, 17 Temmuz 1935.

124 Ekinci, "Kendirciliğimiz,"

devam etmiş hem kendir tohumlarını hem de elyaflarını incelemiştir. Oradan da Türkiye kendirleri için önemli bir tohum üretim merkezi olarak bilinen Amasya Gümüşhacıköy ilçesine gitmiştir.¹²⁵ Ayrıca, Ziraat Vekaleti ve İktisat Vekaleti tarafından Almanya Dresden Ziraat Üniversitesi'nden ülkemize davet edilen kendir ve keten uzmanı Prof. Ötey Tobler ve Ankara Bölge Uzmanı Ekrem Uzumer Kastamonu'ya gelerek hem Gölveren'in kükürtlü suyunda ıslatılan hem de Germeç pazarında satılan kendirler üzerinde incelemelerde bulunmuştur.¹²⁶ ABD'de ziraat eğitimi almış olan Ziraat Vekaleti kendir uzmanı Fuat Bey, 1937 yılında hazırladığı raporda keten, kendir, pamuk, buğday, üzüm ve inciri köylüyü kalkındırmada rol oynayacak ürünler olarak belirtmiştir.¹²⁷

Katma değerli üretimin yanı sıra endüstrileşmenin, bölge demografisi üzerinde de etkili olması bekleniyordu. Örneğin, arazisinin sarp, dağlık ve kayalık yapısı yüzünden Kastamonu'nun kuzey bölgelerindeki halk yiyeceklerini tedarik etmekte dahi zorlandıkları için her yıl binlerce genç maaşlı bir iş bulma ümidiyle il dışına göç etmiştir.¹²⁸ Halbuki fabrikanın kurulması halinde Kastamonu'ya yıllık 5-6 milyon liralık bir gelir sağlanması ve Cide ile İnebolu kırsalındaki topraksız köylülerin de kendir endüstrisi sayesinde istihdamı düşünülmüştür. Kastamonu'da bir kendir endüstrisinin kurulması ve yaşaması noktasında ilin ulaşım, hammadde ve enerji sorunu da yoktu. Nitekim demiryolu olmasa da il merkezi hem Safranbolu ve Çankırı istasyonlarına yakın hem de İnebolu limanına da 90 km'dir.¹²⁹ Nitekim, İnebolu Limanı Kastamonu'nun dünyaya açılma noktasıdır.¹³⁰

1934-1938 yılları arasında Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planında yatırımlarla ilgili kararlar, başında P. Zhukovsky'nin bulunduğu Rus uzmanlar heyetinde Orloff, Galavinin ve Yuşkeviç'nin yanı sıra Türk uzmanların da birlikte hazırladığı raporlar sonucunda oluşturulmuştur. Buradaki amaç ise Türkiye'nin yurtdışından ithal ettiği ürünlerden hammaddesi yurtiçinde üretilenlere sanayileşme yoluyla katma değer sağlayabilmektir.¹³¹ Keyder'e göre 1929'daki para krizinden sonra ilk tedbir ise ekonomiyi dışarıya kapatmak ve dış pazarlara olan bağımlılığı en az düzeye indirmektedir.¹³² Örneğin, demir çelik, kendiri de ilgilendiren tekstil ve seramik sanayi bu kapsamda kurulmuştur.¹³³ Devletçilik bir öğretiyi olmaktan ziyade Cumhuriyetin ekonomi anlayışının pragmatik bir tarafını simgelemektedir. Bu projelerin uygulanmasında Sovyet Birliğinden uzmanlar yer alsa da Türk Devletçiliği ile Bolşevizm arasında bir ilişkinin bulunmadığı da vurgulanmaktaydı.¹³⁴ Kendir Sanayisinin Kastamonu'da kurulması yönünde Tek Parti iktidarının bir projesinin olmadığı görülünce kendirin burası için önemine dikkat çekilmiştir.

125 "Kendircilerin Bayramı," *Anadolu*, 12 Eylül 1935; "Kendir Umum Profesörü," *Halkın Sesi*, 12 Eylül 1935.

126 "Kendir ve Keten Mühassısı," *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1935; Ali Asgar Eren, "Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Sosyal ve Kültürel Uygulamalar (1935-1950)," İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s. 110.

127 "Zirai Kalkınma Planı," *Son Posta*, 29 Ocak 1937.

128 "Kastamonu'da Kendir Elyaf Fabrikası Kuruluyor," *Akşam*, 22 Ocak 1939.

129 Yaman, "Kastamonu Kendirciliği III,"

130 "Kastamonu'da Kendircilik," *Son Posta*, 22 Aralık 1936.

131 T.C Kalkınma Bakanlığı, *a.g.e.*, s. 63; İlhan Tekeli & Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Araştırmaları*, ODTÜ, Ankara, 1977.

132 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 124.

133 T.C Kalkınma Bakanlığı, *a.g.e.*, s. 63; Tekeli & İlkin, *a.g.e.*

134 Ayşe Buğra, *Devlet ve İş adamları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 159.

Cumhuriyetin İlk Döneminde Geleneksel Bir Ürün: Kastamonu Kendirinin (Kenevir) Tarihsel Gelişimi (1923-1950)

Böylece sık sık bir kendir memleketi olarak nitelendirilerek, Kastamonu Ticaret Odasının sergilerinde kendirden dokunmuş ürünlere ait bir köşe de daima yer almıştır.¹³⁵

Kastamonu'da yeni bir fabrikanın kurulması sadece Kastamonu için değil aynı zamanda Batı ve Orta Karadeniz'de kendir tarımının yapıldığı Tokat, Amasya, Samsun, Ünye ve Fatsa gibi farklı şehirler için de son derece önemlidir. Endüstrileşmenin olmayışı fenni usullere uygun bir lif işleme tekniğini mümkün kılmadığından kendir balyalarında hem çeşit hem de uzunluk olarak bir standart yoktu.¹³⁶ Fabrikanın açılışı ile hem katma değerli üretim yapılabilmesi hem de ihracatın artırılması hedeflenmiştir.¹³⁷

Bu yüzden de 1930'ların başlarından beri yöre halkı ama özellikle de eşraf kendir fabrikasının Taşköprü'ye inşa edilmesini talep etmiştir.¹³⁸ Hatta, Kastamonuları haklı çıkaran ve iktidardan taleplerini meşrulaştıracak olay ise 5-26 Eylül 1937 tarihinde düzenlenen 12. Uluslararası Selanik Sergisinde Kastamonu Kendirini altın madalya alan tek ürün olmasıdır. Bunun üzerine aynı yıl Kastamonu Belediye Başkanı Tevfik Eşmeli, Ticaret Odası Başkanı M. R. Saltuk ve Ziraat Odası Başkanı Ziyaeddin Alıç, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı kapsamında Taşköprü'de bir kendir fabrikasının kurulmasını talep etmişlerdir.¹³⁹ Bu ödül, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin endüstri siyaseti nezdinde bir farkındalık yarattığından 11 Kasım 1938 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü 6-9 Aralık 1938 tarihinde ilk yurt gezisini Kastamonu'ya yapmıştır.¹⁴⁰ Böylece kendir endüstrisinin kurulmasındaki ilk girişim başlamıştır. İnönü, Kastamonu Belediye Başkanı Mehmet Türkmen ve Ticaret Odası Başkanı Rıza Saltuk'tan bölge tarımı hakkında bilgiler almış ve Gölveren civarındaki kendir ıslatma havuzlarını incelemiştir. Ticaret Odası Başkanı Rıza Saltuk Bey'in İnönü'ye vermiş olduğu demeçte kendirin buğdaya oranla daha kazançlı olduğunu, bölgelerini kalkındırdığını, ürünün ıslatılması ve soyulması işlemlerindeki zorluklar yüzünden Taşköprü, Gölveren, Şekerköprü ve Daday'da kendir soyma fabrikalarının kurulmasını talep etmiştir. Bu da Türkiye'nin ithal ettiği bazı kendir ürünlerinin Kastamonu'da üretilebileceğini de sözlerine eklemiştir. Ocak 1939 tarihinde de Kastamonu Kendir Sanayisinin ve İplik Boya Santralinin kuruluşu için ilk çalışma başlamıştır.¹⁴¹

İlk etapta fabrikaların Taşköprü'nün Gölveren ve Sulukese olmak üzere iki yere kurulması düşünülmüştür. Sümer Bank'ın girişimleriyle 1930'ların sonunda fabrikanın kurulacağı arazilerin incelenmesi için mühendis Osman İrtem ve B. Mehmet Ali Kastamonu'ya gelmiş ve hammadde açısından kendir işleme işini bu şehirde faydalı bulmuşlardır.¹⁴² Bu bağlamda tohum üretmek ve çiftçilere dağıtmak üzere Kendir Ziraat İstasyonu da düşünülmüştür.¹⁴³ Kastamonu'nun dar bir vadide olması nedeniyle fabrikanın şehir dışına inşa edilmesi gerektiği ilk olarak M. Galavinin tarafından belirtilmiştir.¹⁴⁴

135 Yaman, "Taşköprü'de Dünyanın En İyi Kendirleri Yetiştiriyor,"

136 "Samsun Mıntıkasının İktisadi Dertleri," *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1934

137 "Yeni Baştan Kurulan Asri Kasaba," *Tan*, 8 Ekim 1936.

138 "Türkiye'nin Kendir Merkezi Taşköprü," *Akşam*, 26 Nisan 1934

139 "Selanik Sergisi," *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1937; Erdoğan & Tekeci, "Kenevir (Kendir) ve Kastamonu,"

140 Mustafa Eski, "İsmet İnönü'nün İlk Yurt Gezisi," *Kastamonu*, 6 Aralık 2019.

141 Melih Tinal, "İsmet İnönü'nün Kuzey Anadolu Ziyaretine İlişkin Gözlemler," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 52, 2017, s. 438-439; Bardakçı, "Taşköprü ve Kendir," *Vatan*, 20 Eylül 1941.

142 "Kastamonu'da Kendir Elyaf Fabrikası Kuruluyor," *Akşam*, 22 Ocak 1939; "Kastamonu'da Sicim Fabrikası," *Haber*, 2 Temmuz 1938; Pür, a.g.m., s. 91.

143 İkinci, "Kendirciliğimiz,"

144 Prof. Orloff, a.g.e., s. 149-150.

1940'ların başlarında etüt çalışmaları yapılarak 2 Haziran 1945 yılında dönemin Sümerbank Genel Müdürü, Dahiliye Vekaleti Mahalli İdareler Müdürü, Kastamonu Valisi ve kalabalık bir halk topluluğu tarafından temelleri atılan ve kamu tarafından kendirin işlenmesine yönelik ilk yatırım olan Taşköprü Kendir Sanayi 1946 yılında açılmıştır.¹⁴⁵ Taşköprü'nün seçilme nedenleri arasında Sulukese Gölü'nün kükürtlü suyunun lifler üzerinde olumlu etkisi ve ilçe civarında bulunan Yaralıgöz, Elekdağ ve Saraycık yaylalarında yoğun kendir üretiminin yapılması etkili olmuştur.¹⁴⁶ Bir diğer neden ise enerjiyle ilgili olarak bölgedeki taş kömürü yataklarının varlığıdır.¹⁴⁷ Hatta, fabrikanın kuruluşundan evvel kendir endüstrisinin enerji ihtiyacının karşılanması kapsamında Siemens Kchuckert Şirketi tarafından yapılan projelerde şehre 15 km uzaklığında Karasu Nehri üzerine 600 BK kuvvetinde bir elektrik santrali düşünülmüş olsa da nehrin su kuvvetinin yeterli olmadığı görülmüştür.¹⁴⁸ Üçüncü bir sebep ise geçen Karasu Çayı boyunca bulunan Ömerli, Kayalı ve Hatip köylerindeki arazilerin adeta kendir denizini anımsatmasıdır.¹⁴⁹ Bu fabrikanın her yıl ortalama 4000 ton kendir sapı işleme düşünölmüştür.¹⁵⁰ Kısacası, hammadde, enerji ve coğrafi konum fabrikanın yerinin tespitinde önemli rol oynamıştır.

Ancak, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında yer almasına rağmen Taşköprü Kendir Fabrikasının kuruluş tarihi ve etüt çalışmalarındaki gecikme, İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan savaş ekonomisi politikaları, mali güçlükler ve fabrikanın teknik kuruluşu için görüşülen ölkelerin savaşa girmesinden kaynaklanmaktadır. Fabrikanın makineleri de ancak 1939 yılında başlatılan görüşmeler sonucunda 1942 yılında Bulgaristan'dan sipariş edilmiştir.¹⁵¹ Ayrıca bu dönemde hem kendir ekiminin nasıl yapıldığı hem de kurulacak endüstriye dair makinelerin kurulması noktasında başta İtalya ve Fransa sanayisi yakından takip edilmiştir. Bu bağlamda 1940 yılında İktisat Vekaleti Sanayi Tetkik Heyeti üyesi mensucat mühendisi Mieyyet Kerimol önce İtalya'ya ardından da Fransa'nın Lyon şehrinde bulunan Etablissements de Construction Mécaniques Brondel şirketine gönderilirken¹⁵² İbrahim Akçura da 1942 yılında Filibe Sergisinde bulunan kendir soyma, ev ve köy dokumacılığı malzemelerini incelemek üzere Bulgaristan'a gönderilmiştir.¹⁵³ Hatta İkinci Dünya Savaşı döneminde kendir elyafından yapılan dayanıklı dokumalar askeri malzeme olarak kullanılınca Avrupa'da kendir üretiminin önemi artmıştır. Bu yüzden Avrupa'dan ölkemize incelemeler amacıyla davet edilen bilim insanları kadar Türkiye Cumhuriyeti de kendir alanında eğitim almak üzere Avrupa'ya öğrenciler göndermiştir.¹⁵⁴

Kastamonu iyi kalitede kendir yetiştirse de tesisat eksikliğinin olduğu ilde iplik dahi yapılamıyordu. Bu işi bilen Kastamonulu ustalar da 1946 yılına kadar İstanbul'a

145 "Kastamonu Belediye Reisiyle Bir Konuşma," *Vakit*, 9 Eylül 1941; "Türkiye'nin Kenevir Üretim Üssü Kastamonu'ydü," *Kastamonu*, 25 Ocak 2019; Eren, a.g.t., s. 112; Nadir Yurtoğlu & Mustafa Eğilmez, "Tarihi Gelişim Süreci İçinde Taşköprü Kendir Sanayi," Uluslararası Taşköprü Pompeiopolis Bilim Kültür Sanat Araştırmaları Sempozyumu Tam Metin Kitabı, Ed. Mustafa Eğilmez & Serap Balcı, 2017, Kastamonu, s. 1206.

146 "Taşköprülölüler Bir Kendir Fabrikası İstiyor," *Son Posta*, 24 Ağustos 1937.

147 Prof. Orloff, a.g.e., s. 159-150.

148 Prof. Orloff, a.g.e., s. 159-150.

149 "Kastamonu'da Kendircilik," *Son Posta*, 22 Aralık 1936.

150 "Kastamonu'da Kendir Fabrikasının Temelleri Törenle Atıldı," *Ulus*, 4 Haziran 1945.

151 Eren, Birinci, a.g.t., 111.

152 BCA Kararlar Daire Başkanlığı, 30-18-1-2/91-42-7.

153 BCA Kararlar Daire Başkanlığı, 30-18-1-2/98-33-13.

154 Harmancıoğlu, a.g.e., s. 9

Cumhuriyetin İlk Döneminde Geleneksel Bir Ürün: Kastamonu Kendirinin (Kenevir) Tarihsel Gelişimi (1923-1950)

göç etmiştir.¹⁵⁵ 1920'lerden beri kurulması talep edilen fabrika tam çeyrek asır sonra Taşköprü'de açılabilmiştir.¹⁵⁶ Taşköprü Kendir Sanayi Birinci Beş Yıllık Sanayi Planları kapsamında Nazilli, Bursa, Kayseri, Ereğli ve Malatya gibi farklı şehirlerde kurulan pamuk, yün ve ipek fabrikaları arasındadır.¹⁵⁷ Ancak, 4000 ton kendir işleme kapasitesine sahip olan Taşköprü Kendir Sanayi yeterli hammadde tedarik edemediği ve bölge ekonomisine tesir edebilecek derecede bir etkide bulunamadığı için 1951 yılında kapanmıştır.¹⁵⁸ Bu fabrika kendiri hem fenni yöntemlerle havuzluyor hem de makineleri vasıtasıyla soyuyordu. Ancak, halk dar sermayesi yüzünden ücret ödemek yerine aile emeği ile çalışarak havuzlama ve soyma işlemlerini yaptığından fabrika hammadde temin etmekte sıkıntılar yaşamıştır.¹⁵⁹ Yurtoğlu'na göre ise üretim alanlarının fabrikaya uzaklığının neden olduğu nakliye zorlukları, çiftçilerin havuzlarda ıslatma işlerini tarlada iş yükünün bulunmadığı sonbahar ve kış döneminde yapmaları, kendirin odunsu kısmının köylerde yakacak halde kullanılması, bu ürünün fiyatlarının yükselmesi beklentisiyle ürünü toptan elden çıkartmak istemeyişleri dolayısıyla fabrika kapasitesinin altında çalışmış ve zarar etmiştir.¹⁶⁰

Ayrıca, kendir elyafından sicim ve kanaviçe üretmek amacıyla 1945 yılında sanayi planına dahil edilerek temelleri 1949 yılında atılan Kendir Sanayi Müessesesi 1953 yılına kadar Toprak Mahsulleri Ofisinin çuval ihtiyacını karşılamıştır. Ancak, azalan kendir üretimi ve kazancı sonucunda Hindistan'dan daha ucuza ithal edilen jüt, kendirin gelişimini ve döviz kaybını engellemiştir.¹⁶¹ Nitekim Türkiye kırsalı 1948 yılında uygulanmaya başlanan Marshall Planından itibaren adım adım pazara yönelik üretime başladığı bir dönemde buğday, çeltik ve arpa gibi çeşitli tahıl ürünlerini çuvalayıp pazara nakletmek de önem kazandığından bu çuvalara olan talebin de artması normaldir.

Kendir Fabrikasının Taşköprü'nün toplumsal ve iktisadi yaşamına katkıları da olmuştur. Fabrikanın kuruluşu ilçenin kendir üreticileri ürünlerini pazarlamış ve daha çok para kazanmışlardır. Fabrika uzun yıllardır eksikliği hissedilen katma değerli üretimi mümkün kılmış ve birçok kişiye istihdam olanağı sağlayarak göçü bir ölçüde azaltmıştır. Ayrıca, bu fabrika ile Taşköprü elektriğe kavuşmuş ve ilçeye iktisadi canlılık gelmiştir. 21 Nisan 1949'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ilçeyi ve fabrikayı yeniden ziyaret etmiştir.¹⁶² Hatta işletmenin açılışı ile urgan ustaları ile fabrika arasında kendir lifine olan talebin yarattığı rekabet bir süre mahsul fiyatlarını da yükseltmiştir. Ancak bu durum kendir çuvalarının fiyatlarının yükselmesine yansınca köylüler daha ucuz olan Pakistan'dan ithal edilen jüt çuvaları tercih etmiştir.¹⁶³ Hatta, 1970'lerin başına dek kendir yetiştiriciliğinin, ıslatma ve soyma işlemlerinin tamamen modernize edilemediğini, iptidai metotların ve emek yoğun üretim faaliyetlerinin devam ettiği meclis tutanaklarına yansımıştır.¹⁶⁴

155 Pür, a.g.m., s. 91.

156 "Kastamonu'da Kendir Fabrikası Kuruluyor," *Ulus*, 15 Nisan 1945.

157 Eren, a.g.t., s. 47.

158 Harmancıoğlu, a.g.e., s. 19; Ulaş, a.g.e., s. 33-34.

159 Öner, a.g.m., s. 13.

160 Yurtoğlu & Eğilmez, a.g.m., s. 1207.

161 Harmancıoğlu, a.g.e., s. 19; Ulaş, a.g.e., s. 33-34.

162 Eren, a.g.t., s. 113.

163 Harmancıoğlu, a.g.e., s. 26-27.

164 T.C TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 2, C. 7, 105. Birleşim, 4 Temmuz 1966, s. 451-453.

SONUÇ

Sağlam lif yapısı sayesinde urgan, kınnap, sicim, çuval ve halat gibi katma değerli ürünlere dönüşebilen kendire hem kırsaldaki tarım faaliyetlerinde hem de denizcilikte ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla Kastamonu ilindeki iklim ve toprak yapısı yöre halkında kendir kültürünün gelişimini sağlamıştır. Kendirin zirai ve biyolojik özellikleri dolayısıyla yetiştirme sürecinde gerektirdiği işgücü ihtiyacı yöre halkının üretim sürecindeki emeğini de yönlendirmiştir. Tarihsel olarak, Kastamonu'da en az 6 asırlık bir kendir kültürü bulunmaktadır. Ancak Kendirin İpek Yolu güzergahında bulunan Kastamonu'ya ticaretle mi geldiği, Orta Asya'dan Türk göçleriyle mi geçtiği, Bağdat üzerinden mi intikal ettiği yoksa Sümerler ya da Hititler gibi Anadolu ve Akdeniz medeniyetlerinden beri mi var olduğu henüz net değildir. Kastamonu'da üretilen kendirler Osmanlı donanmasının yelken, ip, halat ve urgan ihtiyacının karşılanmasında önemli bir hammaddeydi. Ancak, 19. yüzyılda gerçekleştirilen Sanayi Devrimi pamuk tarımını ve pamuğun endüstriyel işlenmesini ön plana çıkartmış ve kendiri geri plana itmiştir. 19 yüzyılın sonunda Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kendir pazarlarının kaybolmasından dolayı üretim gerilemiştir.

1950 yılına kadar, ildeki düşük makineleşme düzeyi ve nadas uygulamasından dolayı Kastamonu'nun tarım alanları içinde %15 kendir ekim potansiyeli mevcutken tarım alanlarının en fazla %2'sinde bu ürün yetiştirilmektedir. Ayrıca, Kastamonu'da kendirin ekiminden ve yetiştiriciliğinden hasadına ve işlenmesine kadar tüm süreçlerde yöre halkının derin bir geleneksel bilgi ve tecrübesi vardır. Kastamonu'da lif amaçlı üretilen kendir, emek yoğun bir üretim tarzı içinde tüm hane halkının çalıştığı ve kadın erkek iş bölümünün geliştiği bir sektördür. Ancak, Kastamonu tarımının iptidai özelliği kendir tarımının da üretim, hasat ve işleme gibi tüm süreçlerinde görülmektedir. Bir diğer ifadeyle Kastamonu'daki kendir üretimi ev tipi üretim ve bir köy sanatı olmaktan öte gidememiştir. Bu yüzden 1946'da fabrikanın kuruluşuna kadar kendir lifleri modern fabrikasyon sisteminde işlenmediğinden Kastamonu kendirciliği geleneksel ve durağandır. Hatta, 1880'lerden beri endüstrileşme gayretlerine rağmen, Birinci Dünya Savaşı Türkiye'de kendir sanayisini ve pazarını sekteye uğratmıştır. Benzer şekilde, İkinci Dünya Savaşı ise kendirin endüstrileşmesini geciktirmiştir. Bu da kendirin hem potansiyelin altında bir üretimine hem de katma değerli üretimden yoksun kalmasına neden olmuştur.

Kastamonu kendirinin bu geleneksel yapıdan çıkarak modern çağa uyum sağlamasındaki zorluklar il genelindeki ulaşım imkanlarına bağlı nakliyat sorunlarından, çiftçinin sermaye darlığından ve dönemin genel iktisadi koşullarından kaynaklanmaktadır. Halkın bu içe kapalı iktisadi tutumuna karşın Kastamonu'daki eşrafın ildeki enerji, ulaşım, işgücü ve hammadde potansiyeli üzerinden kendir üretimi modernleştirme gayretleri de görülmektedir. Hatta Kastamonu kendirini Tek Parti Yönetimi nezdinde artık vazgeçilmez kılan Eylül 1937'de Uluslararası Selanik Sergisinde kazandığı altın madalyadır. Ancak fabrikanın kuruluşuyla bu hedeflerine ulaşmış olsalar da kendir üreticilerinin bu mahsulü eski usullerle işlemeye devam etmeleri yüzünden 1950'lerin başında bu işletme hammadde sıkıntısı çekmiş ve istikrar sağlanamamıştır. Her ne kadar 1948'den sonra pazara yönelik üretim ve Yeşil Devrimle birlikte tarımsal girdi kullanımı artsa da kendir tıpkı ketende olduğu gibi liberal kapitalist ekonomiye ayak uydurabilen bir mahsul olmamıştır. Lif bitkileri ve endüstri bitkileri içinde bu şartlara en uygun bitki pamuktur. Kısacası

Cumhuriyetin İlk Döneminde Geleneksel Bir Ürün: Kastamonu Kendirinin (Kenevir) Tarihsel Gelişimi (1923-1950)

kendir, pamuk ve jüt kadar ulusal ve uluslararası pazar ekonomisine açılmamıştır. Tıp, tekstil kağıt, otomotiv ve yem sanayi başta olmak üzere birçok sanayinin hammaddesi olan kendir yeterince değerlendirilememiştir. Potansiyelin altında bir üretim ve işlenmesi sonucu Kastamonu kendiri, Kastamonu, Taşköprü ve Germeç'te bulunan yerel pazarlarla sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla, bu ürün hem üretimi devletçilik politikasının geleneksel sınırları dahilinde kalıp kabuğunu kıramamış hem de katma değerli üretim faaliyetleriyle çeşitlendirilemediğinden büyük ölçüde pazara yönelik bir meta olamamıştır.

Kaynakça

1. Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA. Muamelat Genel Müdürlüğü 30-10-0-0/ 8-46-13.

BCA Kararlar Daire Başkanlığı, 30-18-1-2/91-42-7.

BCA Kararlar Daire Başkanlığı, 30-18-1-2/98-33-13.

BCA Kararlar Daire Başkanlığı 30-18-1-1/33-5-9.

II. Resmi Yayınlar

A. Türkiye Büyük Millet Meclisi

T.C TBMM, Zabıt Ceridesi, Dönem 2, C. 27, 4. Birleşim, 1 Kasım 1926.

T.C TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 2, C. 7, 105. Birleşim, 4 Temmuz 1966.

B. Bakanlık Yayınları

T.C Kalkınma Bakanlığı, *11. Kalkınma Planı (2019-2023) İmalat Sanayi Politikaları Özel İhtisas Komisyon Raporu*, Ankara, 2018.

TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kastamonu İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, "Hanönü," (<https://kastamonu.ktb.gov.tr/TR-63818/hanonu.html>)

C. Türkiye İstatistik Kurumu

T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1936), Tarım İstatistikleri 1928-1934, Ankara: Ulus Basımevi.

T.C Devlet İstatistik Enstitüsü (1941), Genel Nüfus Sayımı, 20 İlkteşrin 1940: Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüz ölçü, Ankara: DİE Matbaası.

T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1947), Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-1945, Ankara: DİE Matbaası.

T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1951), Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950, Ankara: DİE Matbaası.

T.C Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü (1954), Zirai Bünye ve İstihsal 1946-1953, Ankara: DİE Matbaası.

III. Süreli Yayınlar

Gazeteler

Akşam

Anadolu

Cumhuriyet
Haber
Halkın Sesi
Kastamonu
Milliyet
Son Posta
Tan
TRT Haber
Türkiye
Ulus
Vakit
Zaman

IV. Kitaplar

- Buğra, Ayşe (2013), *Devlet ve İş adamları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Harmancıoğlu, Mustafa (1959), *Kastamonu'da Kenevir Ziraatı ve Bugünkü Durumu*, İzmir: Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.
- Hazell, Peter B. R. (2009), *The Asian Green Revolution*, IFPR Discussion Paper, Washington D.C: International Food Policy Research Institute.
- (1935), *Kastamonu Kendiri*, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası.
- (1939), *Keten Kenevir*, Ankara: Ziraat Vekaleti.
- Keyder, Çağlar (2014), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Şevket (2015), *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Orloff (1933), *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayi Hakkında Sovyet Mühassıslar Tarafından Verilen Raporlar*, Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası.
- Tekeli, İlhan & İlkin, Selim (1977), *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara: ODTÜ.
- Tobler, Ötey (1938), *Kenevir, Keten, Jut Mühassısı Sıfatıyla 1937 Eylülünden Teşrinisanisine Kadar Yapılan Seyahate Ait Rapor*, T.C Ziraat Vekaleti Neşriyatı, İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- Toprak, Zafer (1995). *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- (1936), *Türkiye'nin Umumi Bakımdan İktisadi Tetkiki (1933-1934)*, C. III, Ankara: Köyöğretmeni Basımevi.
- (1938). *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, I. Köy ve Ziraat Kongresi Yayını, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Ulaş, Erdem (2019), *Mucize Bitki Kenevir*, İstanbul: Hiper Yayınları.

Cumhuriyetin İlk Döneminde Geleneksel Bir Ürün: Kastamonu Kendirinin (Kenevir)
Tarihsel Gelişimi (1923-1950)

Zhukovsky, P. M (1951), *Türkiye'nin Zirai Bünyesi (Anadolu)*, Çev. Celal Kıpçak, Haydar Novruzhan ve Sabir Turkistanlı, Ankara: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş Neşriyatı.

V. Makaleler ve Bildiriler

Akpınar, Deniz & Nizamoglu (2019), Ahmet "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kenevir Üretimi," *Turkish Studies- Social Sciences*, C. 14, s. 1223-1236.

Arslan, Neşet (2018), "Tartışmalar Işığında Kenevire Bakış," *TURKTOB*, Sayı: 28, s. 23-28.

Arslanoğlu, Şahane Funda. Aytaç Selim ve Ayan, Ali Kemal (2018), "Keten: Anadolu Coğrafyasında Küllerinden Yeniden Doğan Bitki," Ziraat Bilimlerinde Güncel Akademik Çalışmalar, Nurhan Keskin (Ed), Ivpe, Cetinje, Montenegro, s. 437-443.

Artvinli, Fatih. (2018), "Pinel of İstanbul: Dr. Luigi Mongeri (1815-82) and the Birth of Modern Psychiatry in the Ottoman Empire, *History of Psychiatry*" C.29, S.4, 2018, s. 424-437.

Baş, Arda (2019), "1948 Türkiye İktisat Kongresi'nde Liberalizm Hakkında Görüşler," *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 44, s. 347-365.

Baytop, Turhan. (1995), "Esrar," Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 11, s. 431-432.

Çakır, Sebahattin (1948), "Kenevir Ziraatı," *İzmir'de Köycülük*, S. 47, s. 20.

Doğukan, Suphi Rıza (1940), "Türkiye'nin Kendir Varlığı," *İktisadi Yürüyüş*, S. 14, s. 15.

İncekara, Fethi (1953), "Kenevir Bölgelerimize Toplu Bakış," *Çiftçi*, C.8, S. 88, s. 76-78.

Karabulut, Kerem & Akyol, Hikmet (2017) "Türk Tarımının Gelişimi, Sorunları ve Uygulanan Politikalar Üzerine Bir Araştırma (1839-1950), *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, C.6, S.11, s. 70-84.

(1945) "Kenevirciliğimiz ve Kenevir Endüstrimiz," *Çiftçi*, S. 2, s. 4-6.

Kolsarıcı, Özer (2019), "Kenevir Bitkisinin Kullanım Alanları, Tarımı ve Değerlendirilmesi," *Endüstriyel Kenevir Formu I-II*. Şükrü Karataş (Ed), İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 31-42.

Köse, Osman (2011), "XVIII Yüzyılda Çarşamba," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4, S. 19, s. 167-175.

Öner, Hüseyin (1969) "Kendir," *Pancar*, s. 10-14.

Öz. Mehmet (2007), "Osmanlılar," Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 33, s. 532-538.

Pirhasoğlu, Macit (1969), "Türkiye'nin Sınai Bitki Potansiyeli ve Kendir (Kenevir) Üretimi," *İktisat*, C. 10, S. 60, s. 3-9.

Pür, Emine (2021), CHP Teftiş Raporlarına Göre Kastamonu'nun Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu (1939-1948), *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S. 21, s. 81-96.

Seyfi, Ali Rıza (1928), "Türkiye'de Kendir, Kenevir ve İplikçilik," *İstanbul Ticaret Odası Mecmuası*, S. 6, s. 369-376.

Tarıman, Celal ve İncekara, Fethi (1954), "Memleketimizde Keten ve Kenevir İstihsalinin Arttırılması İmkanları," *Çiftçi*, C. 9, Sayı: 102, s. 224-227.

Taşlıgil, Nuran ve Şahin, Güven (2019) "Türk Tarım Hayatında Kenevir Yetiştiriciliğinin Yeniden Başlaması ve Yaşanan Gelişmeler," *I. İstanbul Üniversitesi Uluslararası Coğrafya Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul, s. 457-478.

Tinal, Melih (2017) "İsmet İnönü'nün Kuzey Anadolu Ziyaretine İlişkin Gözlemler," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 52, s. 436-442.

Yapucu Pullukçuoğlu, Olcay (2018), "Tire ve Çevresinin Başkent Ekonomisindeki Rolü," *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu Bildiriler*, Cilt 1, Tire Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, s.191-198.

Yurtoğlu, Nadir & Eğilmez (2017), Mustafa "Tarihi Gelişim Süreci İçinde Taşköprü Kendir Sanayi," *Uluslararası Taşköprü Pompeiopolis Bilim Kültür Sanat Araştırmaları Sempozyumu Tam Metin Kitabı*, Ed. Mustafa Eğilmez & Serap Balcı, Kastamonu, s. 1204-1219.

VI. Tezler

Bozkurt, Hıdır (2019), *Türkiye Cumhuriyeti-SSCB Ticari İlişkiler (1923-1938)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Eren, Ali Asgar (2019), *Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Sosyal ve Kültürel Uygulamalar (1935-1950)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

VII. Dijital Kaynaklar

Erdoğan, Ata ve Tekeci, Mehmet. "Kenevir (Kendir) ve Kastamonu," *Çanakkale Türküsü*, 18 Ocak 2019.

"Gökçeada Kilimi (Asker Yarım)" Der. Nursaç Doğanışık & Suat İnce, (http://www.turkuler.com/nota/ezgi_gokce_agacin_kilimi_asker_yarim.html) (Erişim Tarihi 17 Şubat 2021)